

31

0-95

91

ՀԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

U-25

572

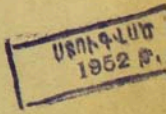
Մ Ի Ք Ա Ն Ի Օ Ր

ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԵՒ ՍԻՒՆԻՔՈՒՄ

(ՀԱՅ ՏՈՒՐԻՍՏԻ ՅԻՉՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ)

Արտատպուած «Մուրճ»-ից:

A I / 16790

91
U-25

Թ Ի Ք Լ Ի Ձ
: Ա. Բուժաթիւածէի, Նիկ. 2Ի
гня А. Кутателадзе, Ник. 21.
1905

Дозволено цензурою г. Тифлисъ, 16-го Декабр
1904 года.

~~Библиотека~~
~~г. Тифлисъ~~
~~БИБЛИОТЕКА~~
~~г. Тифлисъ~~

УСПРЧУСЪ К
1952/Р.

16960

57

Մ Ի Ք Ը Ն Ի Օ Բ

ԱՐՅԱԼՈՒՄ ԵՒ ՍԻՒՆԻՔՈՒՄ

Ա.

Յունիսի վերջին օրերից մէկն էր, երբ
ես Թիֆլիսի երկաթուղու կայարանում, վա-
զոնի մէջ նստած, անհամբեր սպասում էի
գնացքի մեկնման:

Վազոնի մէջ այնքան տօթ էր, որ մար-
դուց նստած տեղը քրտինքը ծլծլում էր:

Նոյն վազոնում էին ի միջի այլոց տե-
ղաւորուել և մի ուսու ու մի վրացի զինուո-
րականներ, որոնք Հեռաւոր Արեւիք էին
ուղևորուում: Առաջինը կանգնած էր պա-
տուհանի մօտ և աշխատում էր հանգստաց-
նել իր վզովն ընկած ամուսնուն, որ ան-
կարող էր գսօլել իր հեկեկանքը, իսկ երկ-
րորդին ճանապարհ էր գցում նրա մօտ 20
տարեկան սիրուն սևադգեստ աղջիկը, որի
աչքերը կարմրել էին և ուռել արտասու-

քից. նա այժմ աշխատում էր պահել իր լացը:

Կողքիս նստած էին երկու ուսու, երեկ երկաթուղային մեքենավարներ, որոնք դրնում էին մօտիկ կայարաններից մէկը. Դրանք հիմնաւորապէս երկրպագել էին Բաքոսին և իրանց հետ վագոն էին մտցրել մի տկճոր լիքը զինով: Տկճորը դրել էին նստարանի տակ և յաճախ քնքշութեամբ զիմում էին նրան «հորթուկ» փաղաքշական խօսքով:

Կնացքը շարժուեց: Բոլորը տեղաւորուեցին. ճանապարհ զցողները այլևս աւելորդ տեղ չէին բռնում: Պատուհաններից քամի փչեց, դիւրացաւ մեր շնչառութիւնը:

Վրացի զինուորականը նստել էր իմ դիմաց: Բաքոսի երկրպագուներից մէկը հանեց նստարանի տակից «հորթուկին», ուղղելով նրան միքանի փաղաքշական ածականներ, լքցրեց էմալէ թասը և զիմելով վրացի զինուորականին ասաց.

— Թոյլ տուէք, ձերդ պայծառափայլութիւն, խմել ձեր կենացը և ցանկալ ձեզ կատարեալ աջողութիւն պատերազմում: Տայ Աստուած, որ դուք վերադառնաք կռուից ողջ ու առողջ և ձեր կուրծքը զարդարուած

լինի մի շարք շքանշաններով: Խմում եմ
մեր արժիւնների— ուս հերոսների կենացը.
Թող դրանք ջարդ ու փշուր անեն մեր յան-
դուզն թշնամուն... Չերդ պայծառափայ-
լութիւն, ինձ էլ կը վերցնէք ձեզ հետ, ա,
ես նրանց ցոյց կը տամ...

Իշխանը շնորհակալութիւն էր անում.
Նա կասկած չունէր որ հզօր Ռուսաստանը
կը յաղթի իր թղուկ ոսոխին: Ինքը եղել
էր ուս-տանկական պատերազմում և զի-
տէր ուս զինուորի անվահերութիւնը. բա-
ցի այդ, նա համոզուած էր որ զենարալ
Պուրոպատկինի նման ռազմագէտ հազիւ
գտնուի աշխարհում...

— Կեցցէք, կեցցէք, բղաւեցին՝ մեքե-
նավարները, դէ խմեցէք, ձերդ պայծառա-
փայլութիւն. դուք հերոս էք, մեր բոլոր
զինուորականները հերոսներ են, կեցցեն
մեր արժիւնները...

Երբ կայարաններից մէկում մեր այդ
հարեանները անհետացան իրանց «հորթու-
կի» հետ, իշխանը իրան շատ թեթեացած
զգաց:

Եզատուած տեղը զրաւեց մի վրացի
երիտասարդ քահանայ: Վրացի հողերա-
կանը և զինուորականը իսկոյն ծանօթա-

ցան և զրոյցի բռնուեցին: Բնականաբար խօսակցութեան առարկան պատերազմն էր: Երևում էր որ քահանան հետևում է մամուլում լոյս տեսնող բոլոր տեղեկութիւններին. մինչդեռ իշխանը արհամարհանքով էր վերաբերւում «զրչակների» և «թղթակիցների» «չիմար», «սուտումուտ» հաղորդումներին. նա իրան մասնազէտ էր համարում և՛ այն ինչ պրոֆաններին թւում էր յաղթութիւն—նա համարում էր պարտութիւն, և՛ ընդհակառակը... Զուր էր տէրաէրը փորձում առարկութիւններ անել. իշխանը հեղինակաւոր կերպով շարունակում էր զարգացնել իր ռազմական ծրագիրները...

Կէս դիշեր էր և գեռ քնի մէջ ես լսում էի դրանց տաք վէճը և՛ «ճապոնացի», «Պորտ-Արտուր», «ռուսաց էսկադրա», «գիներալ Կուրոպատկին» խօսքերը:

Լուսարացին իջայ Եւլախ կայարանում. մեր իշխանը ամուր փաթաթուել էր եափնջում և խումփում էր, իսկ քահանան չկար:

Եւլախը գտնուում է Քուռ գետի աջ (հարաւային) ափին. այդ կայարանից պոստային ճանապարհ է գնում դէպի հիւսիս՝ Ձէրիի մայրաքաղաք Նուխին և դէպի հարաւ՝ Ղարաքաղի մայրաքաղաք Չուշին:

Ես ուզում էի մի ուղևորութիւն կատարել մեր հին Արցախ և Սիւնիք նահանգներում, որոնք միասին այժմ բռնում են Գանձակ նահանգի մեծ մասը:

Եւլախից Չուշի գնում են նաև մասնաւոր կառքեր: Ես վերցրի դեմոկրատիական հանրակառքում մի տեղ. ինձ տուին մի տոմսակ, որի վրայ նշանակուած էր գինը՝ 5 ըուբլի. բանից դուրս եկաւ որ այդ գինը գոյութիւն ունի միայն նրանց համար, որոնք սովորութիւն չունին սակարկութիւն անելու. աւելի փորձուած ուղեկիցներս վճարել էին 2—3 ըուբլի:

Հանրակառքը լցուել էին հայ երեխաներ, կանայք և միքանի երիտասարդներ. մեզ հետ էր և մի հրէայ օրիորդ—ատամնաբոյժ, որ ամառը գնում էր Չուշի՝ իր արհեստը գործադրելու: Առաջի անգամը չէր որ Խորայէլի այդ դուստրը մին-մենակ ճանապարհորդում էր՝ սեփական աշխատանքով իր գոյութիւնը պահպանելու հա-

մար. նա միքանի անգամ զնացել էր նոյն նպատակով Թաւրիզ:

Իր պրակտիկի համար նա հասկանում էր հայերէն և թուրքերէն միքանի խօսք միայն, բայց յուսահատուել շղիտէր այդ տուկուն և ընդունակ ցեղի զաւակը:

Հանրակառքը արդէն լի էր ճամբորդներով, երբ մի կայարան անց մի փափախաւոր թուրք էլ ուզեց նստել կառապանի մօտ: Մեր ուղեկից շուշեցի պարոններից մէկը այնպիսի ազմուկ հանեց, այնպէս ուժգին սկսեց կռուել կառապանի և կոնդուկտորի հետ որ խեղճ թուրքը պիտի մնար ճանապարհին: Նեղ դրութիւնը հնարազէտ դարձրեց նրան. մի ակնթարթում նա վեր մազլցեց և նստեց հանրակառքի կտրին: Եյդ խորամանկութիւնը բոլորին ծիծաղացրեց, և թողին նրան այնտեղ՝ տապակուելու արևի այրող ճառագայթների տակ:

* * *

Մեր ճանապարհը ընկած էր յատակի նման հարթ գաշտավայրով, հին Հայաստանի Ուտի նահանգով էինք առաջ ընթանում: Մեզնից դէպի արևմուտք և հարաւ հեռ-

ւում կապտին էին տալիս Արցախի լեռները, որոնք ականատես էին դեռ ևս երկու դար առաջ հայոց մելիքների ազատագրական ջանքերին...

Հին Ուտին շատ յաճախ անցել է հարևան աղուանների ձեռքը, որոնց թագաւորութեան իսկական սահմանը եղել է Քուռ գետը: Աղուանից աշխարհը բռնում էր այժմեան Չէրի-Չիրվանը: Սակայն ի զուր չէ ասած «սահման քաջաց՝ գէնն իւրեանց». աղուանները միշտ երբ իրանց ուժեղ են զգացել՝ տիրել են նաև Ուտի նահանգին, որ իր աշխարհագրական դիրքով-Աղուանից աշխարհի շարունակութիւնն է: Այժմ այդ աղուանների հետքն էլ չկայ Կովկասում, իսկ ուտիացիներից մնացել են երկու-երեք գիւղեր նուխիի կողմերում: Իրաւ է, պատմական Ուտի նահանգի մայրաքաղաք և երբեմն Աղուանից կաթողիկոսութեան աթոռանիստ կենտրոն Պարտաւը այժմ էլ գոյութիւն ունի, սակայն նա ներկայացնում է այժմ մի կոյտ ողորմելի խրճիթների, իրանց թուրք բնակիչներով: Այդքան փոփոխական է տղգերի ճակատագիրը...

Դէպի հարաւ ընթանալով դժուարութեամբ անցնում էր Թարթար, Խաչէն,

Գարգար գետերով, սրանք սկիզբ են առնում Արցախի բարձրաբերձ, անտառազարդ և զով լեռներում, ապա կատաղի հոսանքով իջնում են Առանի դաշտավայրը և ամառուայ տաքից լուռ ու շորանում այդտեղ, մերկացնելով այլանդակ քարերով ծածկուած իրանց հունը: Լեռնոտ Հայաստանի այդ գետերը լիշեցնում են ձիւնապատ սարերում ազատ օդի մէջ մեծացած երէնները, որոնք մեռնում են, երբ նրանց վար են իջեցնում խորշակահար տափաստանները...

*
* *

Միայն Խաչէն գետը անցնելուց յետոյ նկատելի է գառնում ձեր վերելքը: Եւ երբ մտնում էք Գարգար գետի հովիտը և անցնում նրա մուտքը երբեմն կապող Ասկերան բերդի աւերակների միջով — շրջապատող բնութիւնը ստանում է լեռնային բնատրութիւն:

Գետի միւս ափին տեղ-տեղ երևում են ոռւս գաղթականների հիմնած նոր գիւղերը, որոնք տեղական լանդշաֆտի մէջ տարբեր կուլտուրայի և կենցաղի տեսարաններ են մտցնում:

Խանքենդի կայարանից սկսած օձա-
պտոյտ ճանապարհը արդէն գառիվեր գնում
է Զուշի: Դեռ չհասած այդ քաղաքը դուք
ճանապարհին առիթ ունէք տեսնելու մեր
տնտեսական կեանքում տոկունութիւն և
ձեռնարկող ոգի ցոյց տուող շուշեցու նոր
գործեր. գարեջրի գործարան, կաթնատըն-
տեսական ֆերմա...

Արդէն մի՞նեւ էք:

Քաղաքը գտնուում է ծովի մակերևոյ-
թից 5020 ոտնաչափ բարձր, սարի գագա-
թին: Վերելքը բնականաբար դանդաղ էր
կատարւում: Բոլորս սաստիկ ջարդուել էինք
ու յոգնել: Երեխաները ամենարնական դիր-
քերում անգամ քնել էին մեռելների նման:
Կամքը թուլացել էր և մեծերի մօտ. մարդ
անզօր է այդ յոգնածութեան մէջ իշխել
իր ջղերի և մկանների վրայ. աչքի կոպերը
ծանրանում են և իրանք իրանք խփւում,
չնայած ձեր բոլոր հակառակութեան. գլու-
խը թուլացած շլինքի վրայ սկսում է ամեն
կողմ օրօրուել, ինչպէս հասնացած հասկը
քամուց: Երբեմն ննջողի գլուխը ինքն իրան
այնպիսի թափով յետ է ընկնում մէջքի
վրայ, որ թւում է թէ վիզը պէտք է կոտ-
րուի. մարդ սթափւում է, կծում է շըր-

Թունքները որ ցաւից շքնի, սակայն ի զուր. վաստակաբեկ օրդանիզմը ընկճուած է, կորցրել է իր կամքը և անձնատուր եղել քնին:

Յանկարծ այնպէս ուժով սկսեց մեր կառքը վեր վար թռչկոտել, աջ ու ձախ թեքուել, որ կարծես սաստիկ ալեկոծութեան բռնուած նաւակ լինէր: Պէտք էր ձեռքերով ամուր բռնել նստարանի կողքերից—կառքից դուրս չը նետուելու համար: Մենք մուտք էինք գործել Ղարաբաղի մայրաքաղաքը, և նրա խորդ ու բորդ, քարերով ու փոսերով ծածկուած դլխաւոր փողոցը թափահարում էր մեզ, այդ ձևով «բարի դալուստ» յայտնելով:

Կարելի է առանց չափազանցութեան ասել որ Ճուշուայ հիմնադիր Փանահ-Խանի օրից մինչև այժմ միայն մի փոփոխութիւն են կրել այդ «սալայատակները», այն էլ երբ Աղա-Մահմէդ-խանը աւերել է քաղաքի հետ և նրա փողոցները... Քաղաքացիները վերաշինելով իրանց սեփական տները, հասարակութեան սեփականութիւն — փողոցները թողել են աւերուած միճակի մէջ: Եւ դեռ երկար կը մնան այդպէս, որովհետև Ղարաբաղի «դուման» սպասում է որ

Ներսիսյանում սալայատակելու աւելի կատարելագործուած և էժան միջոցներ գտնեն... միթէ արժէ քաղաքն ել ու մուտք անող կառքերի համար ծախքեր անել...

*
* *

«Ֆարի գալուստի» ալեկոծութիւնից աւելի ցնցող էր Ջուշուայ «բարի ճանապարհը»: Ես և իմ ուղեկիցը վերցրել էինք պոստի կառք, լծած Ղարաբաղի շորս ոչ հըռչակաւոր նժոյգներ:

Կառքը պէտք է բարձրանար Ջուշուայ առաջնակարգ փողոցով և դուրս գար Կորիսի ճանապարհը: Մի քանի քայլ արինք թէ չէ, պոստատան առաջ կառքը կանգ առաւ. նրա առաջի անիւնները քարերից մերկացած փողոցի փոսերի մէջ էին ընկել, ձիերը չէին կարողանում դուրս քաշել կառքը քարերի և փոսերի այդ խառնիխուռն աւերակներից:

Մենք դուրս եկանք կառքից, իջաւ և կառապանը, որ յոգնել էր խեղճ անասուններին մտրակելուց: Կառապանին օգնութեան հասաւ մի իշապան իր գաւազանով, հարայհրոցը, ծեծը անկարող էին օգնել

հասարակութեան անհողութիւնից առաջ եկած չարիքին: Մեր ողբալի դրութիւնը այնքան սովորական մի բան էր թուում բուն շուշեցիներին, որ կողքի կոկիկ քարաշէն տներից միայն ժպտում էին: Ստիպուած էինք մի քանի արհեստաւորներ հրաւիրել, որ մեր կառքի անիւներից բարձրացնեն, եւ այդպէս հարայհրոցից, մտրակի և գաւազանի հարուածներից անարեկուած ձիերը հազիւհազ կարողացան դատարկ կառքը դուրս բերել այդ երանելի քաղաքից...

Եւլախից մինչև Զուշի ամբողջ 104 վերստ տարածութիւն անցնելով կառքը, ձիերը, ճանապարհորդները ջարդուփշուր լինելու այնքան վտանգ չեն կրում, ինչքան այդ քաղաքի գլխաւոր փողոցով միքանի քայլ անելու ժամանակ:

Մենք ստիպուած էինք ամբողջ գառիվերը ոտքով բարձրանալ: Եզատուելով քարու փոսերից, քաղաքի դարբասի մօտ կառապանը կանգնեցրեց հալից ընկած ձիերին: Մինչ մենք նստած կառքում սպասում էինք որ հանգստանան ձիերը, միքանի քայլ հեռու մեր առաջ ներկայանում էր կեանքի մի բնորոշ պատկեր. շուշեցի միքանի մանր առևտրականներ կանգնեցրել

էին մի գիւղացու, որ ջորու վրայ բարձած
ճտերով լի կողովներ՝ քաղաք էր գնում:
Վաճառականները պաշարել էին գիւղացուն.
մէկը բռնել էր ջորու սանձից, միւսը կրո-
ները դրել էր կողովների վրայ, որոնց մէջ
նովնում էին ճտերը, իսկ երկու հոգի բռ-
նել էին գիւղացու թևերից ու օձիքից և
«ման օլում, տուր, ման օլում, տուր» աղեր-
սանքով պոկ շէին գալիս: Գիւղացին շէր
համոզուում «անաստուած էժան գնով» զի-
ջել իր ապրանքը:

— Գէ, բաց թողէք, ձեռք քաշէք, չեմ
ծախում, ասացի: Թողէք ասում եմ...

Ո՛վ էր լսողը, տգրուկներին պէս կպել
էին և պոկ շէին գալիս...

Կառքը շարժուեց տեղից, հեռուից ես
յետ նայեցի. դեռ շարունակում էր բռնի
սակարկութիւնը...

Բաւականին նեղ և անփոյթ շինած
պոստային ճանապարհն ընկած է Գարգար
գետի մի վտակի հոսանքով, ձորի արևմը-
տեան լանջի վրայ: Կանաչապատ սարերի
բուսականութիւնը աւելի ճոխ է դառնում
երբ մօտենում էք «Թթու-Ջուր» կոչուած
տեղին, որ Ջուշուց դէպի հարաւ-արևմուտք
18 վերստ հեռաւորութեան վրայ է գտըն-

ւում: Թժու-Ջուրը դարաբաղցիների կիսովոդակն է. նրանք սիրում են գործածել այն հանքային ջուրը, որ բղխում է այդ տեղում: Արցախի այդ «նարգանը» շշերով ծախում են ոչ միայն Ջուշի, այլ և Բագու, Գանձակ:

Թժու-Ջրում ապրելու համար բնակարաններ շկան, եթէ յարմարութիւններ ստեղծուէին, նա կը գառնար դով և գեղեցիկ ամառանոցավայր:

Պոստային կայարանի դիմացի սարը տեսնելով՝ կարելի է հասկանալ թէ ինչու ռուսները Լըսօգորսկ (ճաղատ սար) են անուանել Թժու-Ջուրը. դիմացի մի գաղաթ մերկ է և այդ «ճաղատութեան» շուրջ ծառերը կազմում են խիտ անտառ, որ առհասարակ ծածկում է բոլոր լեռնային լանջերը և ձորերը: Նմանութիւնը ճաղատ գլխի շուրջ բուսած մաղերի հետ բաւական մօտ է, թէև ոչ բանաստեղծական... մանաւանդ երբ նկատում էք այդ անտառներում արածող հօտեր ու նախիրներ...

իր ցուցանակով մեզ խմացնում է որ դուրս
ենք գալիս Ջուշու գաւառից և մտնում
Զանգեզուրի սահմանները:

Ճանապարհից աջ և ձախ երևում են
լեռնազօտու ամենամերձաւոր գագաթները՝
Սարըրաբան և Սաղսաղանը. որոնք պահա-
պանների նման հսկում են Արցախից Սիւ-
նիք տանող ուղին: Չնայած որ յուլիս ա-
միսն է, այդ գագաթների խորշերում դեռ
սպիտակին են տալիս ձիւնի շերտեր: Ճա-
նապարհի այդ ամենարարձր կէտից փրո-
ւում են մեր առաջ Սիւնեաց աշխարհի մեր-
ձաւոր ձորերն ու լեռները, ներկայացնե-
լով կանաչ կոհակների մի ամբողջ ծով:
Անտառների կանաչ սաղարթը հեռուից
սեին է տալիս. գարմանալի չէ որ այդ եր-
կիրն խուժած թաթարական ցեղերը տուին
նրան Ղարաբաղ (սև բաղ) անունը:

Սակայն ինչ հիմունքով Արցախի և Սիւ-
նիքի սահման համարել այդ լեռնազօտին և
ոչ նրանից քսան վերստ հարաւարեմուտք
գտնուող Հաքարի գետը: Ահա թէ ինչու:—
Եթէ ինկատի առնենք որ հնում շինուած
ճանապարհներ չկային, պէտք է շափազանց
գժուարանց լինէր այդ լեռնազօտին. մինչ-
դեռ յայտնի է որ հայր հնում գիտէր հըս-

կայական և ամուր կամուրջներ շինել,— մի գործ որ նրա աչքում եկեղեցի կառուցանելու շափ հոգու վարձք էր. այսօր էլ դուք ժողովրդի բերնից կը լսէք «հենց իմացիր եկեղեցի կամ կամուրջ ես շինում» խօսքերը, երբ նա մի բան թախանձանքով խնդրում է ձեզնից: Բացի այդ, լեռնադօտին աւելի է կլիմայական տարբերութիւն մտցնում իր հակառակ լանջերում, քան գետը իր երկու ափերում: Հետևաբար, թող մեր հնագէտները այնքան էլ չվրդովուեն, եթէ բռնազբօսիկ տրոհում ենք մտցնում Արցախի և Սիւնիքի մէջ. շոռանանք որ ժողովուրդն էլ այդ կէտում մեզ հետ համամիտ է. «սարի էն դուր» արցախեցու բերնում նշանակում է Ջանգեզուրը...

*
* *

Լեռնադօտու ողնից զառիվայր օձապտոյտ ճանապարհը ձգւում է մի խոր ձորի հիւսիսային լանջով: Չորի յատակում հոսում է Հաքարի գետի վտակներից մէկը: Այն ամբողջ կանաչ տարածութիւնը, որ փռուած է այժմ մեր առաջ՝ Ղարաղշլաղ հայկական մեծ գիւղի հողերն են: Վարում

են, ցանուս, հնձուս հայ ժրաջան աշխատողները և առիւծի բաժին տալիս իրանց վաստակից դատարկապորտ բէգերին. թաթար նուաճողների շառաւիղներից են դրանք և այժմ օրէնքով շարունակուս են տիրել մի ժամանակ բոնի ուժով խլած վայրերին: Բէգական տիրոգոսներով մահմէդական բրունակալների նորարները այժմ «ազնուական» դասակարգ են կազմել և օգտուուս են այն հանգամանքից, որ Անդրկովկասուս դեռ չի իրադործուուս գիւղացիական հողաբաժինների յետգնման օրէնքը: Բայց արտօնեալ դրութիւնը չի արգելուուս որ ընտանեկան բաժանուսը և բէգական ծուլութիւնը յաճախ տնտեսապէս քայքայեն այդ «ազնուականներին» և դրանցից շատերին դարձնեն սովորական թուրք «փահլաներ»: Կարիքի երկաթէ օրէնքը ստիպուուս է տղէտ բէգերից շատերին ապրուստ հայթհայթելու համար բրիչ ու բահ բոնել այն ձեռներուս, ու ըստերևոյթին ստեղծուած էին որսորդական բաղէներ պահելու...

Գուցէ մի այդպիսի բէգ էր այն «փահլան», որ մեր կառքը մօտենալիս հաւաքեց իր բահն ու բրիչը ճանապարհից, ուր նա

բանում էր, և, մի կողմ քաշուելով, դիմեց մեզ.

— Աղա, նեան թաղա խաբար:— Նա նոր տեղեկութիւն էր հարցնում ուս-ճապոնական պատերազմի մասին...

*
* *

Մի քանի վերստ անց, մի դուքանի առջև մարդկանց մի խումբ էր երևում. հայ և թուրք գիւղացիներ էին, շրջապատուած սպառազէն ուս զինուորներով: Այդ կալանաւորները զոյգ-զոյգ շղթայուած էին ձեռներից, որպէսզի չփախչեն: Բանից գուրս եկաւ որ անպասպորտների մի «էտապ» էր այդ, ուղղակի Բագուից:

Մերձակայ գիւղական մի քանի խորհիթներից գուրս էին թափուել հայ կանայք իրանց բնորոշ հագուստներով և սարլանջից կարեկցութեամբ նայում էին ճանապարհով քայլող այդ կալանաւորներին, որոնք սաստիկ քաշում էին, կարծես ուզում լինէին մի կերպ հասկացնել՝ թէ իրանք յանցաւորներ, շարագործներ չեն...

— Ի՞նչ են արել այդ խեղճերը, — հարցրեց մի սպառաւ մեր կառապանից:

—Առանց պաշտօրտ քնեացալ ըն Բագու, պոլիցան փռնալ ա ետ ա ըղարկում,— եղաւ պատասխանը:

Առաջի անգամից անհասկանալի էր թւում գիւղացիների այդչափ անփութութիւնը. չէ որ պասպօրտը տրւում է ձրի, էլ ինչո՞ւ չվերցնել տանուտէրից և այնպէս գնալ քաղաք աշխատանքի: Բայց... բանը հէնց այդ «բայցի» մէջ է. այն գիւղացին, որի վրայ տուրքի ապառիկներ կան՝ չի ստանում անցաթուղթ: Եւ ահա ստեղծւում է մի անել զրութիւն. անցաթուղթ ստանալու համար նա պէտք է վճարի իր վրայ մնացած հարկերը. իսկ վճարելու համար պէտք է պանդխտի. այդ էլ առանց անցաթղթի չի թոյլ տրւում: Եւ միակ ելքը մնում է՝ քաղաք գնալ առանց անցաթղթի, այն յուսով որ աննկատելի կը մնայ այնտեղ և, մի քիչ դրամ վաստակելով, յետ կը գայ և իր պարտքերը կը վճարէ: Յոյսը մեծ մասամբ ի դերև է ելնում, և... «էտապով» յետ են ուղարկւում իրանց ծննդավայրը ոտքով, շղթայակապ...

Ահա և Հաքարին իր վճիտ, փրփրա-
ղէզ ալիքներով: Մենք անցնում ենք նրա
ամենածանծաղ հունով, բայց և այնպէս
ջուրը քիչ է մնում թափուի կառքի մէջ:
Գետի լայն հովտից ճանապարհը սկսում է
դարիվեր բարձրանալ, ոլոր-մոլոր անցնե-
լով թթենի և կեռասենի պուրակների
կողքով: Մենք պէտք է կտրենք մի ամբողջ
լեռնադաշտ, որ ընկած է Հաքարիի և նրա
աջ Բագուկ՝ Ջարըղ գետի միջև:

Անտառապատ լանջերի փոխարէն մեզ
չըջապատում են վարելահողեր, պտղատու
ծառերի պուրակներ:

Միքանի ժամ անց իջնում ենք և Ջա-
րըղի հովիտը, անցնում նրա փռուած, բա-
ժան-բաժան եղած ջրերով, առանց կա-
մուրջի: Հները մեր երկրում դիտէին կա-
մուրջներ շինել, իսկ ճանապարհները թող-
նել Աստծու կամքին. այժմ ընդհակառակն
է կատարւում. տեղ-տեղ ճանապարհներ շի-
նում են այդ խուլ գաւառական անկիւն-
ներում, իսկ կամուրջների կառուցումը հա-
մարւում է շռայլութիւն...

Ջարըղի հովտից դարձեալ վերելք և
մեր առաջ ընդարձակ լեռնադաշտ մինչև

Որոտն գետի ձախակողմեան բազուկը՝ Կորիսի գետը:

Եյդ ընդարձակ լեռնազաշտի վրայ գտնուում են միքանի մեծ գիւղեր զուտ հայ ազգաբնակութեամբ. դրանցից մէկը մեր ճանապարհի վրայ է և կոչուում է Տեղ, իսկ ուրաները թուրքերից ազաւաղած Գըղ անունն են ընդունել: Եյգտեղից մինչև Կորիս 20 վերստ է:

Մօտ 500 տնից բաղկացած այս գիւղի մէջ երևում են երկյարկանի և պատշգամբաւոր տներ: Ունի տարրական ուսումնարան: Պատահում են եւրոպական տարազով մարդիկ և կանայք: Արտերում տեսնում էք կատարելագործուած երկաթէ գութաններ: Չկարծէք թէ Գիւղատնտեսական Ընկերութեան կամ կոկարդաւոր ազրոնոմների ջանքերով են մտել այդ գութանները գիւղացիական տնտեսութեան մէջ: Ո՛չ. կեանքի նիւթական պահանջներում մեր գիւղացին սովորել է ինքն իր գլխի ճարը տեսնել, որովհետև շատ երկար նա պէտք է սպասի որ բիւրօկրատիական մեխանիզմը շարժուելով իրան էլ հասնի...

Աւելի անմխիթարական է գիւղացու վերարեւոմունքը դէպի ոչ նիւթական, այլ

մորալ պահանջները. նրա մտաւոր զարգացումը, օրինակ, այն վիճակի մէջ չէ, որ տպագրական խօսքը նրա համար պահանջ լինի:

Գիւղերում այժմեան դպրոցական ուսուցիչներն էլ մեծ մասամբ տեղական ժողովրդից կտրուած պաշտօնեաներ են. Կողմնակից լինելով «քնական մեթոդին», որով դասաւանդութիւնից խսպառ հեռացում է մայրենի լեզուն, հազիւ թէ այդ գործիչները նպաստեն ընթերցասիրութեան: Դրպրոցներին կից շկան գրադարաններ, ընթերցարաններ, շեն կազմակերպում դասախօսութիւններ. մի խօսքով սկզբնական դպրոցը չի կատարում այն դերը, որ յատուկ է նրան, օրինակ, գեմատովական նահանգներում...

Աւելի ևս մեծ է Խնձորեսկ գիւղը, որ չի երկում ճանապարհից և ընկած է լեռնադաշտի հարաւային մասում: Այդ գիւղը ունի աւելի քան 600 տուն, մօտ 4000 բնակիչներով: Ասում են՝ կան միքանի տասնեակ հազար դրամազուլիս ունեցող գիւղացիներ: Բազուից ներմուծուել են շուայլութեան իրերը և մողային հետեւելու պահանջներն անգամ, սակայն ամբողջ գիւ-

դում չի ստացւում մի օրինակ «Մուրճ»
երևի աւելի բախտաւոր չեն օրաթերթերը:
Պարզ է որ մորալ, մտաւոր պահանջները
թմրած վիճակի մէջ են. դրանց զարթեց-
նելու համար հարկաւոր են՝ հասարակական
ոյժերի աւելի ազատ գործադրութիւն յօ-
գուտ ժողովրդի մտաւորականութեան և՛
կրթական հաստատութիւնների աւելի սերտ
կապակցութիւն տեղական պայմանների
հետ. մի խօսքով այն, ինչ այնքան գեղե-
ցիկ կերպով ձեակերպեց ներքին գործոց
մինիստր Սվեատոպոլկ-Միրսկին, շեշտելով
կառավարութեան վստահութեան մասին
դէպի ինքնավարական մարմինները և բա-
րեացակամ վերաբերմունքը դէպի ազգա-
բնակչութեան կարիքները...

*
*
*

Այնքան քիչ անցուզարձ անողներ են
պատահում ճանապարհին որ մարդ առան-
ձին հետաքրքրութեամբ է աչք դարձնում
հեռւում երևցող փոշու ամենմի ամպի վրայ:
Մեր մօտով սրբնթաց անցաւ պոստային
սայլակառք՝ ակցիզառու պաշտօնեաներով:
Այդ ուրս մարդիկ իրանց պարտականու-

Թիւնների շնորհիւ ստիպուած են մուտք գործել ամենախուլ անկիւններն անգամ և շփուել խաւար գիւղացիների հետ, որոնց մէջ դեռ ևս կենդանի են պարսկական բժիմի աւանդութիւնները: Յաճախ իրանց իրաւունքների անգիտակ գիւղացիները համակերպում են զրանց բացարձակապէս ապօրէն պահանջներին:

Ինձ մի վստահելի ականատես, օրինակ, պատմում էր հետեւեալ դէպքը, որ պատահել էր հէնց միքանի օր առաջ մի հայ գիւղում:

Գիւղի հրապարակում ձիուց իջնում է մի սպառազինուած ակցիզառու և զոռոզարար հրամայում մօտը կանգնած գիւղացուն.

— Է՛յ, բռնիր ձիուս սանձը: — Գիւղացին բռնում է, սակայն պատկառանքով և խոնարհութեամբ յայտնում է.

— Աղա, ես գործ ունեմ, պէտք է գնամ:

Ակցիզառուն իսկոյն բռնկում է այդ «ընդդիմադրութիւնից» և սկսում մտրակել գիւղացուն, ամեն մի հարուածի հետ հայհոյանքների տարափ թափելով խեղճի զըլխին: Եւ որքան մեծ համբերութեամբ է գիւղացին տանում այդ բոլորը, այնքան կատա-

դի է դառնում յարձակումը: Հարուածողը, իր ձեռները աւելի ազատ շարժելու նպատակով, գետին է գցում իր շապկի օսլայած թևնոցները: Հանդիսատես գիւղացիներից մէկը իսկոյն վազում է և ակնածութեամբ վերցնելով այդ թևնոցները՝ ձեռքին բռնած սպասում է, մինչև որ հանդարտուի «աղաակցիզնին», ապա ստրկական խոնարհութեամբ մատուցանում է օսլայած թևքերը ըստ պատկանելոյն...

Պատմողը զարմացաւ, երբ ես ասացի թէ տուժողը իրաւունք ունէր գանգատուելու ակցիզառուի ապօրէն գործողութիւնների համար: Այդ խուլ անկիւններում օրէնքի վարկը իհարկէ գցում են նկարագրած տիպի պարոնները...

*
* *

Փոշին ճանապարհի վրայ աւելի մեծ շափեր էր ստանում. մեր առջևից գնում էր «քոշը»: Թուրքեր էին. ասենք, տեղացի քիւրդերն էլ քիչ են տարբերում թուրքերից. շիա կրօնը և պարսկական բեթիմի դարևոր ազգեցութիւնը ի մի են ձուլել տարբեր ցեղական ծագում ունեցող այդ

մահմէդականներին. քիւրդերը մոռացել են իրանց լեզուն, տարազը և դառել են շրջապատող թուրքերի նման՝ շիա մուսուլմաններ:

Կանայք, տղամարդիկ, ծեր, երեխայ, բեռնաբարձ ձիեր, եզներ ու գոմէշներ, խումբ-խումբ արջառ, ոչխար, շներ—այդ բոլորը մի խառնիճազանջ բազմութիւն էր կազմում:

Աւելի կեղտի, շարքաշութեան, ծայրայեղ անկուլտուրականութեան տպաւորութիւն էր թողնում այդ քոչը, քան բանաստեղծական հրապոյրներ պարունակում:

Վերջապէս դուրս եկանք այդ ժխորից, որ լքցնում էր օդը փոշով, մարդկանց հարայհրոցով ու ճիչով, շների հաջոցով և տաւօրի բառաչով:

Ճանապարհը գառիվայր պտոյտներով իջնում էր Կորիսի գետի հովիտը:

Հեռուից երևաց գետի միւս ափում, հարթ դաշտավայրի վրայ փոքրիկ նոր Կորիսը, որ միայն այս տարի գաւառական քաղաք լինելու պատիւն ունեցաւ. Գետի ձախ ափին Հին Կորիս գիւղն է: Նրա յետեից սարը բարձրացել է ինչպէս մի պարիսպ մի շարք կոնաձև աշտարակներով:

Չաքարի գլխի նման կանգնած այդ բուր-
գերը բնութեան մի խաղ է, առաջացած
շատ պարզ սլատճառներից, անձրևի կա-
թիլները, թափուելով փխրուն հողի շեր-
տերի վրայ, պոկել են ու տարել աւելի
թոյլ կպած մասնիկները, և մնացել են
ժայռի կտորների տակ սլաշտպանուած շեր-
տերը: Այժմ էլ կարելի է նկատել հողային
կոնաձև սիւններից միքանիսի գլխին գլխար-
կի նման դրած քարի մեծ կտորները. ժա-
մանակի ընթացքում այդ քարէ գլխարկ-
ներն էլ կ'ընկնեն, ինչպէս արդէն ընկել են
շատ սիւների գագաթներից, և աւելի ա-
րագ առաջ կը գայ անձրևի կաթիլների ա-
ւերիչ գերը. կը մաշուեն, կը քերուեն, կը
փոքրանան այդ կոնուսները:

Այդ հողային բուրգերի մէջ ծակուած
են խորշեր, որոնք այժմ էլ ծառայում են
իրրև բնակարան, խոտանոց, Անշուշտ այդ
այրերից շատերը բնական են, սակայն կան
և մարդկանց ձեռքով փորուածներ. Միքա-
նիսի մուտքը այնքան բարձր է գեանից,
որ պէտք է սանդուխներով բարձրանալ:

Արհաւիրքներով լի մահամէղական բըռ-
նութեան տարիներում այդ ծակերը կամ
«քարատակ»-երը հայերի համար եղել են

Թագնուելու տեղեր. պարանի սանդուխներով էին նրանք բարձրանում՝ ապաստանելու այդ ծակերում, յետոյ իրանց յետևից վեր էին քաշում պարանք և այդպիսով կրտում գետնի հետ հաղորդակցութիւնը:

Քիչ սև օրեր շեն տեսել Սիւնիքի հայերը հիւսիսից խուժած լեզզիներից, արևմտքից ասպատակող օսմանցիներից և հարաւից հրով ու սրով յարձակուող պարսիկներից, Բնիկ քիւրդ և Թաթար ցեղերն էլ գայլերի նման դիշատում էին այդ թըշուառ հօտը. Յիշած «ծակերը» քիչ օգնեցին հային և նա մտածեց Դաւիթ-բէգի ժամանակ սրի ուժով բարուօքել իր անտանելի կացութիւնը, բայց այդ փայլուն փորձն էլ խեղդուեց մահամէղական ծովում, ինչպէս անօգնական լուզօրդի ջանքերը վիթխարի ովկիանոսի կատաղի ալիքների մէջ...

Այդպիսի «ծակերով» կամ քարանձաւներով է ծածկուած Կորիս գետի ամբողջ ձորը. երևի այդտեղից է «Չագեձօր» հին անունը, որ Թրքական ազաւաղ արտասանութեամբ (ծ, ձ հնչիւններ նրանք շունեն) դառել է *Չանգեզուր*:

Այժմեան Զանգեզուր գաւառի մէջ մըտնում են հին Սիւնեաց աշխարհի տասներկու գաւառներից միայն մի քանիսը: Դրանցից մէկով մենք արդէն անցանք. Արցախին սահմանակից այդ Աղահէճք կոչուած գաւառը բռնում էր, հաւանականօրէն, Հաքարի գետի վերին աւազանը: Այդ գետ, օժանդակ Զարդից լեռոյ մենք մտանք Հաքանդ գաւառը, որի կենտրոնումն է Կորխը:

Ամբողջ օրը երկինքը ամպամած էր, եղանակը զով: Երբ հասանք քաղաք սկսեց անձրև մաղել: Դիմացի լեռները ծածկուած էին մշուշի թանձր քողով:

Կառապանս յայտնեց որ այդ փոքրիկ նոր քաղաքում գոյութիւն ունեն երկու հիւրանոց. «Կոնկուրենցիա» և «Պրոզրեսս»:

— Ո՞րն է լաւը:

— «Կոնկուրենցիան», աղա:

Գաղափար շունենալով կորիսեցիների պրոզրեսսի մասին, աւելի մատչելի համարեցի նրանց մերկանտիլ հասկացողութեան՝ կոնկուրենցիան... Եւ իսկապէս, ինչ առաջադիմութիւն կարող էր լինել մօտ 3 հազար ազգարնակութիւն ունեցող մի զուտ հայկական քաղաքում, ուր ոչ մի օրինակ... հայ ամսագիր չի ստացւում... — «Զարմանալի

չափ» կ'ասի ընթերցողը, որ լսել է թէ՛ դորժածած սապոնի քանակութեամբ են որոշում «քաղաքակրթութիւնն ու պրոգրեսսը»...—Հոգ չէ. ով որոշ շարլոնների սիրահար է, թող այդպէս էլ շարունակի մըտածել. ինձ թւում է որ իմ մաշտաբը, որոշ մորալ տեսակէտներով, աւելի պակաս ճշտութիւն չունի, քան ձեր սապոնն ու անուշահոտ ջրերը... Ասենք «Կոնկուրենցիայում» ինձ սպասում էր ոչ անուշ բուրմունք, այլ գարշահոտութիւն: Չգիտեմ ինչ կը գտնէի «Պրոգրեսսում»...

Իմ իջևանած հիւրանոցը ղետեղուած էր քարուկրից շինած մի երկյարկանի կոկիկ անում, որի նման էին այդ նոր քաղաքի ուղիղ և լայն փողոցների համարեա բոլոր շինութիւնները, բոլորն էլ Ղարաբաղի մայրաքաղաք Զուշու ճարտարապետական ոճի հետեոգութեամբ:

Ջարմանալի էլ չէ որ Զուշին, կամ ինչպէս ժողովուրդն է ասում՝ «Ղալան», այդպէս մեծ ազդեցութիւն ունի Կորիսի վրայ. Ղարաբաղի մայրաքաղաքը միակ «քաղաքակրթուած» կէտն է, որի հետ պոստ-հեռադրական յարաբերութիւն ունի Զանգեզուր գաւառի կենտրոն Կորիսը: Ամբողջ

գաւառում, որ բռնում է 6,743 քառ. վերստ տարածութիւն, ուր հաշւում են 426 բնակավայր և 145,653 ազգաբնակութիւն, *)—այլ ևս ոչ մի կէտ չկայ, որ պոստ-հեռագրական հաղորդակցութեամբ միացած լինի ոչ միայն զըսի աշխարհի, այլև նոյնիսկ իր վարչական կենտրոն «Պերիլսի»ի հետ:

Կորիսում վերջանում են պոստն ու հեռագիրը: Եթէ ձեզ հարկաւոր է նամակ ուղարկել գիցուք Հին-Նախիջևան, որ գտնուում է հարեւան գաւառում և Կորիսից շատ լինի հեռու 110 վերստ,—գուք պէտք է առաջուց իմանաք, որ պոստը տանելու է ձեր նամակը նախ Զուշի, Եւլախ, Թիֆլիս, Ալեքսանդրօպոլ, Երևան և ապա միայն Նախիջևան... Ուրեմն, 110 վերստ անցնելու փոխարէն ձեր նամակը պտտելու է մերձաւորապէս 800 վերստ: Եւ դեռ լաւ է եթէ տասներորդ օրը նա տեղ հասնի: Այն էլ պէտք է ի նկատի ունենաք որ պոստը շարաթը միայն երկու անգամ է դնում գալիս Կորիս... Ասենք մեր գաւառական քաղաքներից շատերի համար դա նորմալ երևոյթ է...

*) Кавк. кал. 1904.

Տեղացիները գիտեն որ դեռ անցեալ դարի 60-ական թուականներին ծրագրուած է եղել՝ միացնել Նախիջևանը Կորիսի հետ պոստային ճանապարհով. նոյնիսկ շինուել է ճանապարհի մի մասը Նախիջևանից մինչև Զանգեզուրի սահմանի մօտ գտնուող Բիշանազը, որ ծառայում է Նախիջևանի շինովնիկների համար իբրև ամառանոց. սակայն Բիշանազից դէնը ճանապարհը մընում է մինչև օրս չշինուած, թէև այդ մնացածը հազիւ 60 վերս տարածութիւն բռնի... Աւելորդ է երկարաբանել թէ ինչ կուլտուրական և տնտեսական օգուտներից է զրկում գաւառը հաղորդակցական այդ աղքատութիւնից և թէ իսկական պրոգրեսսը այս կողմերում որքան հեռու է չակերտաւոր պրոգրեսից...

Համեմատաբար աւելի բախտաւոր են գաւառիս Պղնձահանքերը (Մագան), ուր գոյութիւն ունեն 8-ի չափ հանքեր և ձուլարաններ, բանում են երկու հազարի չափ բանուորներ և միայն 1903 թ. 56,065 պուղ պղինձ է հալուել *): Հաղորդակցութիւնների բացակայութիւնը ահազին վնաս է

) Պուղը ծախւում է 11—12 բուբլի:

հասցնում և այդ արդիւնաբերութեան:

Ինձ յայտնեցին որ արդէն պոստի ճանապարհ է շինուած Կորիսից մինչև Հանքերը, սակայն դեռ ևս չի սկսուել անիւային հաղորդակցութիւնը, ուստի պոստը ուղարկւում է բեռնարարձ: Այդ էլ մի բան է...

Գ.

Միւս օրը կէսօրին ճանապարհ ընկայ Տաթև այդ վանքի վանահայր և վիճակիս յաջորդ Ներսէս վ. Մ.-Թանգեանի հետ, որ տասը տարի առաջ Չուշուայ թեմ. դպր. ուսուցչական խմբի անդամներից էր:

Վանքից շարաթը երկու անգամ յատուկ մարդ են ուղարկում Կորիս՝ պոստ ստանալու: Վանահայրը այս անգամ կարգադրել էր և ձիեր բերելու մասին:

Եղանակը զով էր և պարզ: Մեր շաւիղը ընթանում էր նախ Կորիս գետի փով ներքև, սպա, չհասած Քարահունջ գիւղին, մենք ծռեցինք արևմուտք և անտառապատ գառիվերով բարձրացանք մի ընդարձակ սարահարթ: Այնուհետև բոլոր ժա-

մանակ, մինչև Որոտնի ձորը, հարաւ-արեւելեան ուղղութեամբ էինք առաջ գնում:

Այդ ընդարձակ լեռնազաշտի հիւսիսային մասի հեռու հորիզոնում երևում էր Իշխլու լեռնային խումբը իր ձիւնապատ գագաթներով: Իշխլուի ստորոտում, ասում են, գտնւում է մի լիճ (Ղարագետ), որի մօտերքում է սկիզբն առնում Կորիս գետը: Զով և դալար Սիւնիքի Իշխլուն ամբողջ ամառ իր գագաթների վրայ պահպանում է ձիւնի ծածկոցը և ջուր է մատակարարում իր կուրծքի ծերպերից հոսող վտակներին:

Ճանապարհին ամենմի քայլափոխում դուք հանդիպում էք հրաբղխային գօրեղ գործունէութեան անջնջելի հետքեր. հողը, քարերը պատմում են ձեզ որ ժրաջան հայ գիւղացու քրտինքով, յաճախ նաև արիւնով ողողուած դաշտերը նախապատմական ժամանակներում ականատես են եղել երկրի հրաբղխային սոսկալի ցնցումներին ու ժայթքումներին:

Ճանապարհից աջ, սարահարթի վրայ, կոնուսների նման գատ-գատ կանգնած են երեք սարեր. այդ Ուշ-Թափալարի ստորոտում 180 տարի մեզնից առաջ Դաւիթ-

ըէզը իր քաջերով յարձակուեց հայերին նեղող Ղարաչօուլու շիա քիւրդ ցեղի վրայ և ոչնչացրեց նրան. այդպէս սկսեց իր հռչակաւոր ապստամբական շարժումը այդ նշանաւոր սիւնեցի դիւցազնը...

Մեր առջևից հեռու հօրիզոնում երևում էր մի սրածայր գագաթ, որից աջ տարածում է պարսպաձև լեռների մի շարք:

— Ի՞նչպէս են կոչւում այդ լեռները, հարցրի ձիուս յետևից ոտքով քայլող Խուրուց, վանքի ծառայից:

— Աղունասար, եղաւ պատասխանը.

Մեր շուրջը՝ հիանալի մշակուած արտեր, ճոխ աճած հացարոյսերով, որոնց լի հասկերը բարձրից ներքև էին նայում Խուրու վրայ: Ասենք Խուրին էլ մի երևելի հասակ չունէր, թէև նրա վտիտ մարմնի մէջ այնքան ոյժ կար որ նա յետ շէր մնում վանքի կերն ու հանդիստը առատօրէն վայելած մեր նժոյգներից:

Քարահունջի հողերին կպած են Խոտ և Չնհեր գիւղերի արտերը: Այդ գիւղերը պատկանում են վանքին: Այդպէս ուրեմն մենք մտել ենք Տաթևի ընդարձակ կալուածքի սահմանները:

Այդ հնադարեան վանքը այժմ ունի 9

գիւղ, շհաշուած վէճի մէջ 4 գիւղ, ինչպէս
և Մեղրու և Գապանի գանազան տեղերում
եղած մանր մունր կտորները: Անվիճելի
կերպով վանքին պատկանում է 21,400 դե-
սեսաւին տարածութիւն, որ բերում էր տա-
րեկան 3,581 ըուրլի եկամուտ: Վէճի մէջ
եղած հողերի մեծ մասը (մօտ $2\frac{1}{2}$ հազար
դեսեսաւին) դատաստանական պալատում
վճռուած է յօգուտ վանքի:

*
* *

Հալիձոր գիւղի սահմաններում մտանք
վանքի անտառը և երկար ժամանակ մեր
շաւիղը ոլոր-մօլոր պտոյտներ էր անում
կաղնի, թխկի (кленъ), հացիկի (ясень) և
այլ տեսակ-տեսակ ծառերի միջով. որոնց
մէջ նկատելի էր տեղ-տեղ և արջածառ
(рябина): Անտառային շաւղի վրայից կախ-
կրխուած ճիւղերը ստիպում էին ամեն մի
բայլափոխում գլուխ կռացնել:

Անտառից դուրս եկանք մի բաց տեղ:
Մօտերքում գտնւում էր Հալիձոր գիւղը,
որ շէր երևում մեր կանգնած տեղից: Ի
դէպ, պէտք է նկատել որ այս Հալիձորը
տարբեր է Գաւիթ-բէգի պատմութեան մէջ

հռչակուած Հայիձորից, որ գտնուած է հին Բաղաց աշխարհում կամ այժմեան Ղափանում, ուր դեռ ցոյց են տալիս ուղևորին քաջ սիւնեցու անառիկ բերդի աւերակները...

Ինքը Որոտն գետը և նրա ձորի յատակը դեռ շէին երևում, այլ միայն դիմացի բարձր լեռնազաշտը, որի սեպաձև պատուածքի եզրին գետեղուած է երիցաթումբ գիւղը և՛ նրա յետևում՝ հարթ կանաչ սարալանջը, պարփակուած անտառախիտ լեռների կոհակներով:

Առաջ ընթանալով մի այլ բաց տեղից տեսայ հեռում մի գալար բարձրավանդակի վրայ, անդնդախոր քարափի զրլխին բուն դրած Տաթևի վանքը, իր երկու սրածայր կաթուղիկէներով:

Արդէն մօտ էր Որոտնի ձորը, մենք դուրս էինք գալիս Հարանդ գաւառի սահմաններից և մտնում Հին Սիւնեաց Ծղուկ գաւառը, որ բռնում էր հնում Որոտնի կամ Բաղարշայի վերին աւզանը:

*
*

Գէպի Որոտնի ձորը իջնում է մի կե-

ռումնա կաժան, գրանից ձախ խորխորատ,
իսկ այ—փլուած ապառաժների ահուկի
զանգուած: Այդ սեսպաձև, կախկիսուած ժայ-
ռերի գլխից կարելի է միքանի զինուած
մարդկանցով ամբողջ վաշտերի առաջն կըտ-
րել. իզուր չէ այդ վտանգաւոր անցքը
Սախկալ-թուլթան կոչուում:

Անգնդախոր ձորի հակառակ կողմի
բարձրարեւծ սարահարթը՝ սեսպաձև իջնե-
լով դէպի գետը՝ թողնում է իր և ջրի արան-
քում փոքրիկ տափարակ, որի վրայ շի-
նուած է Մեծ Անապատը: Նրա կողքով Տա-
թևի գետակը թափւում Որոտնը: Երևում են
Մեծ Անապատը շրջապատող քառակուսի
հաստ պարիսպները, որոնց շորս անկիւնում
մի-մի աշտարակ: Այդ բերդ-անապատի կենտ-
րոնում նկատելի է եկեղեցու կտուրը փոք-
րիկ գմբէթով և զանգակատնով, իսկ ներ-
սում՝ պարսպին կից՝ մի շարք խուցիկներ:
Թէ Անապատի բակում և թէ շուրջը տըն-
կուած են ահագին թթենիներ:

Ինձ ասացին, որ մի այլ Անապատ էլ
գտնւում է Հալիձորի դիմաց և կոչւում է
Հարանց Անապատ... Իրար կողքի երկու ա-
նապատ... XVII-րդ դարում, երբ շինուել են
այդ անապատները, երևի հայերի մէջ ճրգ-

նելու տենչով բռնուած ահագին հօտեր կային... Այժմ շղջիկներն ու բուերն են բուն դրել այդ ամայի հկեղեցիներում և խուցերում, ուր այլես ոչոք չի խանգարում նրանց անդորրութիւնը...

Հասանք ձորի յատակը՝

— Բայց ո՞ւր է Որոտնը, — հարցրի ես վանահօրից. — մեր առջև դետին է մինչև միւս ափը՝

— Իջնենք ձիուց, մենք Սատանի Կամուրջն ենք հասել. այդ գետինն է այն կամուրջը, որի տակից անցնում է Որոտնը.

Խուզին անցկացրեց մեր ձիերը ձորի միւս կողմը, որ ներկայացնում է սպիտակ, դեղին և կարմիր ժայռերի հաստ շերտեր փորուածքներով ու խորշերով։ Ստալակախտների դանազան ձեերի ու մեծութեան կախկխուած լեզուակներ, ապառաժների ճեղքերում բուսած վայրի խոտեր ու մացառներ ծածկում են լեռան վիթխարի կուրծքը, որ թայ է նրա խորքերից ծորոզ հանքային ջրերից։ Կամուրջի աջ կամ հիւսիսային կողմից ձորի երկու կողքերը իրար մօտեցել են և, կնճիռներ կիտած, դաժան հայեացքով իրար են շարփում, կարծես պատրաստ են իրար վրայ

փլուել. բայց նրանց բաժանում է կատա-
ղի Որոտներ, որ, հիւսիսից գահավիժելով
երկու հսկաների մէջ, լի ցասումով գոռում
է, գոչում, կատաղութիւնից փրփրում և
նրանց ոտների տակ ահան փորելով փախ-
չում ստորերկրեայ ճանապարհով: Նրա ա-
լիքները յորձանք տալով դուրս են վիժում
կամբջի ձախակողմից և լաց ու կոծով հե-
ռու փախչում այդ վտանգաւոր վայրից...

Սքանչացած բնութեան այդ ահելի,
միաժամանակ խրոխտ ու հոյակապ տեսա-
րանից, ես ափսոսում էի որ նկարիչ չեմ՝
անմահացնելու համար Յրիներ և Գաւիժ-
ներ ծնող այդ ձորերից մէկի պատկերը...

Մեծ զգուշութիւններով մենք մազլցե-
ցինք ժայռերի վրայ, որոնք վտանգաւոր
էին իրանց խոտերի թանձրախիտ աճմուն-
քով, և անցանք Սատանի Կամուրջի այն
կողմը, որտեղից մուտք է գործում Որոտ-
ներ: Գա մի գարհուրելի վիհ էր իր երախի
այլանդակ պատուուածքներով. փրփրադէզ
Որոտներ գահավիժում էր և կորչում խոլա-
կան խաւարով ծածկուած ստորերկրեայ
կամարների տակ. վերեից կախկիտուել են
ստալակախտեան բիզ-բիզ ատամներ և ժայ-
ռերի ծերպերից՝ խոտեր ու մացառներ:

Նման տեսարան է ներկայացնում և այդ
բնական տունելի հակառակ կողմը:

Կարծես կիկլոպների հուժկու բազուկ-
ներ են իրար վրայ դիզել այն վիթխարի
ժայռերը, որոնցից կազմուած է այդ բնա-
կան կամուրջը...

Միւս ափին հանքային տաքուկ ջրերի ա-
ռաջ շինուած են նահապետական ձևով աւա-
զաններ: Այդտեղ մենք հեծանք մեր նժոյգ-
ները:

Արևը մայր մտնելու մօտ էր: Մենք
անցել էինք մօտ քսան և հինգ վերստ, ա-
ռանց հանգստանալու: Այժմ վերջին և ա-
մենադիրք վերելքն էր մեր առջև, վանքը
հասնելու համար, որ Սատանի Կամուրջից շի-
երևում և գտնուում է մօտ երկու վերստ նրա-
նից հարաւ-արևմուտք, դեռ հեռուից քիչ
առաջ մեր տեսած բարձրաբերձ լեռնադաշ-
տի եզրին:

Օձապտոյտ շաւիղը տեղ-տեղ այնքան
դիր էր որ անսովոր մարդու թւում էր
թէ անկարելի է ձիու մէջքից վար շղո-
բուել: Մեր յոգնած նժոյգները հեալով վեր
էին մագլցում և շուտ-շուտ կանգ առնում՝
շունչ առնելու համար: Զառիվայրը ծած-
կուած էր ծառերով և թփերով և փլած
ապառաժների ահազին կտորներով:

Ահա վերջին պտոյտը և քրտինքի մէջ կորած ձիերը հասան լեռնադաշտի գլուխը: Ծոռելով հարաւ լեռնադաշտի գէպի ձորը նայող եզերքով անցանք վանքի դեռ չհընձած արտերի կողքով և դուրս եկանք հնադարեան սրբավայրի հսկայ պարիսպների տակ:

Մթնեկ էր արդէն: Կիսախաւարի մէջ լուռ կանգնած պարիսպներն ու բուրգերը, կամարակապ դարպասի գլխին ցցուած մատուռ-դիտանոցը և պատերի յետեից երկինք բարձրացող երկու սրածայր զըմբէթները ինչ-որ խորհրդաւոր վեհութիւն էին ներշնչում... Մարդ տխրութիւն ու սարսուռ էր զգում, յիշելով դրանց ալևոր գլուխներով հազար տարիների ընթացքում անցած քաղաքական արհաւիրքներն ու փոթորիկները, դրանց տեսած հալածանքները, կոտորածներն ու հրդեհմունքները...

Կամարակապ երկար անցքով ներս մըտանք վանքի բակը, ուր երկու վարդապետներ, հոգևոր վարչութեան քարտուղարը և միքանի ծառաներ սպասում էին վանահօր:

Վանահօր կարգադրութեամբ ինձ յատկացրին վանքի հիւսիս-արևելեան մասում

գտնուող շինութեան հիւրասենեակներից մէկը:

Գուրսը ցուրտ էր և մութ, ինքս վաստակած: Այդքան սար ու ձորերի յետևում, պատմական մի այդպիսի վայրում շատ հաճելի էր գտնել մարուր, լաւ կահաւորուած ու լուսաւորուած օթեան և հանգստանալ:

Դ.

Պայծառ ու զով առաւօտ էր, երբ ես կանգնած սենեակիս առջև, պատշգամբի վրայ, գմայլում էի Սիւնեաց աշխարհի մի հրաշալի լանդշաֆտով:

Դիմաց՝ կանաչ սարահարթ, որի մէջ տեղում լարճիթների մի կոյտ—Տանձատափ գիւղը, հորիզոնում՝ Գազբոյլ լեռնագօտին, որի դագաթների վրայ տեղ-տեղ ձիւնի շերտեր են երևում: Չախ թևի վրայ՝ Որոտնի ձորը իրար թիկունք մտած բարձր կողերով, աւելի հեռու՝ Երիցաթումբը, լեռնադաշտեր, և հորիզոնում՝ արևի շողերի մէջ նշմարուող Դիզափայտի կոհակները: Այդ հեռաստանը բաժանուած է իմ կանգնած տեղից մօտ եօթանասուն վերստ տարածութեամ: Աւե-

լի ևս չքնադ է տեսարանը, երբ Գիզափայտի լեռների յետևից ծագում է վարդաճաճանշ արշալոյսը:

Այ թեև վրայ, կիսակործան պարիսպների յետևում, կանգնած է Տաթևի տաճարը իր դէպի արևելք նայող բաց ճակատով և ծածկում է հեռաւոր տեսարանները:

Ըննութիւնը, որի երկար պատշգամբի վրայ ես կանգնած եմ, բաղկացած է մի շարք հին խուցերի կտուրների վրայ շինուած սենեակներից: Հին խուցերի և նոր սենեակների յարկերը այդ ձև շողկապուելով յինուած են իրանց մէջքով վանքի պարսպին: Այդ շինութեան առջև գտնուում է ծառերով ու ածուներով բռնուած մի փոքրիկ տափարակ, որի եզերքը իջնում է դէպի անդնդախոր ձորը:

Իջնենք պատշգամբից, անցնենք վերև յիշած կիսակործան պարսպի միւս կողմը— վանքի բակը:

Վանքի բռնած տափարակը արևելքից, հարաւից և արևմուտքից դէպի անդունդներն է իջնում: Այդ բնական պարիսպները երեք կողմից անառիկ են դարձրել բերդ-մենաստանը. մնում է անպաշտպան դէպի ձորը նայող տափարակի հակառակ

մասը, այսինքն լեռնադաշտի կողմից, այդ մասում էլ բարձրանում են վանքի հաստահիմ սլարխսպիները իրանց գոռոզ բուրգերով:

Վանքի թերակղզիաձև տափարակի վըրայ, աւելի մօտ նրա արևելեան եզերքին, կանգնած է տաճարը: Բերդ-վանքի բռնած տարածութիւնը լաւ տնտեսելու նպատակով նրա բոլոր շինութիւնները, բացի եկեղեցուց, կամ կից տուած են սլարխսպիներին կամ իրանց դրոխ սլատերով ուղղակի հէնց անդնդի եզերքից են բարձրանում: Այդպէս, վանքի կամարակապ մուտքի դիմաց՝ սլարտպին կալած է ախոռատունը, նրա կողքին, արևմուտքից, ընթերցարանը և ապա մի շարք թաղածածկ խուցեր ու սենեակներ, որոնք բոլորակի գնում են հարաւակողմը, ուր գտնւում է սեղանատունը, առաջնորդարանը:

Մեր տեսած կիսակործան սլատերի անկիւնում այժմ էլ ցոյց են տալիս սենեակ մի ստորերկրեայ անցքով, որով վանքում սլաշարուածները իջնում են եղել Որոտնի ձորը՝ ջուր վերցնելու նպատակով:

Տաճարի երեք կողմից մնում է բաւական մեծ հրապարակ, որ, օգտուելով վան-

քի ազբիւրից, այժմ փորձում են բուրաստան դարձնել:

Տաթևի Տաճարը, ինչպէս յայտնի է պատմութիւնից, կառուցուած է IX-րդ դարում. այնուհետև թէ բնութեան և թէ իրար հետևող մի շարք թշնամիների առաջացրած աւերումները նորից շինուել են. ամենավերջին նորոգութիւնը այն վիթխարի զանգակատունն է, որ կառուցուել է տասը տարի առաջ, պահպանելով հնի ճարտարապետական ոճը:

Դեռ IV-րդ դարում Տաթևի տեղում մի անշուք եկեղեցի է եղել շինուած: Մինչև որ Սիւնեաց աշխարհի եպիսկոպոսական աթոռը գտնուում էր Որոտնի վերին հոսանքում, նրա աջ ափին (Անգեղակոթի դիմաց) հռչակաւոր Ըաղատ գիւղաքաղաքում, որ մի ժամանակ Սիւնեաց իշխանների ոստանն էր, շէր մտածուում Տաթևի բնական ամրութիւններից օգտուելու մասին: Բայց արարական արշաւանքները ստիպեցին ուշք դարձնել Տաթևի վրայ. 839 թուականին Դաւիթ եպիսկոպոսը գնեց Սիւնեաց իշխան Փիլիպպէից այդ տեղը, ապա բարեպաշտ հայ իշխանների և տիկիւնների նուիրած կալուածներով ու գանձերով հարս-

տացած սրբավայրում 895—906 թուականներին կանգնեցին Պօղոս-Պետրոսի տաճարը:

Հարաւային կողմից նրա հետ ձուլուել է մի փոքրիկ եկեղեցի ևս, որ երկու անգամ հիմնովին կործանուել է, իսկ յետոյ երրորդ անգամ շինուել՝ Սիւնեաց աշխարհը մոռացութիւնից փրկող Ստեփաննոս Յրբէլեանի ձեռքով: Այդ նշանաւոր պատմիչը ապրում էր XIII-րդ դարում: Հետեւալ խօսքերով է անմահացրած նրա յիշատակը այդ ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու դրան վրայ. ԶՏէր Ստեփաննոս Մետրապօլիտ Սիւնեաց որ է Պրօտօֆոանատէս Հայոց Մեծաց, որո՛ւ մեծափառ իշխանին Տարսայիճի եւ շինող սուրբ Եկեղեցոյս, յիշեցէք ի Բրիստոս:

Այդ եկեղեցու շարունակութիւնն է մի կամարակապ սիւնադարդ սրահ, որի տակ հանգչում է մի այլ նշանաւոր գրող և եկեղեցական գործիչ. նրա դամբարանի վրայ կարդում ենք հետեւալ տողերը.

Ծնորհին Այ շինեցաւ սբ. մատուոս եօթնալոյս բարունապետին եւ երկրորդ Ռակըերանին երիցս երանեալ վարժապետին մերոյ եւ չորրորդ Լուսաւորչին որքոյն Գրի գորի Տաթեացոյն կայլն:

Այդ այն Տաթևացին է, որ խօսքով, գրչով և գործով մաքառում էր XIV դարում ազգային եկեղեցու թշնամի Փրանկիսկեան և Դոմինիկեան կրօնաւորների դէմ և այդպիսով ընդդիմադրութիւն էր ցոյց տալիս ունիթոռական պրոպագանդային Հայաստանում:

Դրիգոր Տաթևացին ահագին ժողովրդականութիւն ունի մանաւանդ Սիւնիքում, ուստի զարմանալի չեն անկեղծ միամտութեամբ ձօնած շափազանցութիւնները այդ արձանագրութեան մէջ...

Բակի հարաւային մասում կանգնած է մի ութանկիւնանի օրելիսկ — դա վանքի հռչակաւոր սիւն-գաւազանն է, զազաթը պսակուած քարի մէջ քանդակուած խաչով: Առաջնորդարանին կից եղել է մի պատշգամբ, որից ձեռքով կարելի էր հրել սիւնը և նա կ'երերար իր տեղում. այժմ այդ պատշգամբը չկայ, իսկ սիւնը շրջապատուած է վանդակով և անշարժ կանգնած. այդ դրութիւնը երևի աւելի սազական են համարել վանական կեանքին...

Մտայ առաջնորդարանը կամ «թանաքան», — զեղեցիկ կահաւորուած կամարակապ սենեակներ: Դուրս եկայ առաջնոր-

դարանի պատշգամբը, որ կախուած է ուղղակի անդնդի վրայ և նայում է դէպի արևելք: Գլուխ պտտեցնող բարձրութիւնից երևում են ներքևում՝ քարափի շարունակութիւն կազմող պատերը, նրանց տակ գտնուող սեպածև ապառաժները, աւելի ներքևում սարի լանջից պոկուած մեծուփոքր քարերի խառնիխուռն կարկառ, ապա կանաչ զառիվայրներ և տափարակ մինչև Որոտնի փրփրազեղ հոսանքը: Պատշգամբից երևում է Որոտնի ձորը, Սատանի Կամուրջը, Սախկալ-թութանը, մեր եկած ճանապարհը և հեռաստաններ մինչև Դիզափայտի լեռները:

Առաջնորդարանից դուրս դալով անցանք բակը և մտանք վարդապետներից մէկի բնակարանը, որ բաղկացած է երկու փոքր սենեակներից, այդ կողմից ևս պատշգամբ կայ՝ կախուած դէպի Տաթևի ձորը իջնող քարափի գլխին:

*
* *

Ինձ հետաքրքրում էին վանքի պարիսպները և բուրգերը, իբրև հին բերդի

նմուշներ: Բակից այդ պարսպների միայն վերևի մասն էր երևում:

Անցայ կամարակապ մուտքով, որի գլխին, ինչպէս սկզբում տեսանք, կանգնած է մատուռ-դիտանոցը: Սրբատաշ քարերից կոփուած այդ փոքրիկ եկեղեցին շինուել է XI դարում և, իբրև հնութիւն, յամենայն դէպս, արժանի չէր հաւանոց դառնալու... Իհարկէ մեր մերկանտիլ դարում ձուն և հաւի միսը աւելի են զնահատուում, քան սրբութիւններն ու հնութիւնները, սակայն վանքում այլ վերաբերմունք կարելի էր պահանջել...

Կամարակապ անցքը վերջանում է: Չեր առաջ բացուած է ընկուզի տախտակից կռած-կոփած հաստուպինդ դուռը, որ իր վրայ կրում է անթիւ թշնամիների կատաղի հարուածների հետքեր, փոսեր: Գռան կողքերից կանգնած են մի-մի քար և դրանց վերևից դրած է երրորդը. այդ միապաղաղ և տաշած 3 քարերն իրանց դասաւորութեամբ յիշեցնում են նախապատմական Յունաստանի Մեկինեան դռները: Այդ քարերից վերինը արդէն ճաքել է:

Գռան առաջ երկու հաստահիմն սիւների վրայ յենուած է կամարը, որի տակ

կանգնողին կարող են տեսնել վերևից բացուող դռնակից, որ ծածկուում է քար սալով: Դարպասից աջ ու ձախ հաստ պարիսպներն են, որոնք պաշտպանում են վանքի միակ անպաշտպան մասը լեռնադաշտի կողմից: Չախ պարիսպը, — որի յետևից՝ խուցերի կտրին շինուած մեզ ծանօթ նոր շինութիւնն է և բանջարանոցը, — շարունակուում է մինչև անդունդի եզերքը, իսկ աջ պարիսպը անկիւն է կազմում և ծրուում արևմուտք ու հասնում Տաթև գետակի փորած խոր ձորի եզրը և շարունակուում՝ սեպածև քարափի գլխով: Պարսպի անկիւններում կանգնած են մի ժամանակ երևի գոռոզ բուրգերը երկշարք ծակերով: Եյդ գլանաձև բուրգերի դրսի մակերևոյթի վրայ աչքի են ընկնում գետնից բարձր, մի շարքի վրայ, երեք վիթխարի կտուցաձև ցցուածքներ սալաձև քարերից: Իւրաբանչիւր կտուցի ներքևից բուրգի ներսն է տանում մի անցք: Եյդ կտուցների պաշտպանողական գերը չկարողացայ ինձ բացատրել:

Իր ժամանակ Տաթևը հռչակուած էր իբրև զօրեղ ամբուլթիւն, այդ պատճառով հեռու գաւառներից անգամ ժողովուրդը յաճախ ապաստան է գտել նրա հաստուպինդ պարսպների յետեից: Հեռաւոր Քողթան գաւառից անգամ փախչում էին Տաթևի վանքը:

Այն, ինչ անկարող է եղել կատարել հայերիս բաժան-բաժան եղած, պառակրտուած ու թոյլ աշխարհական իշխանութիւնը, փորձել է իրագործել եկեղեցին: Քաղաքական միացնող իդէալներից զուրկ մեր ժողովուրդը իր ամբողջ յոյսը դրել էր հոգևորականութեան ու եկեղեցու վրայ... Հնում իշխանները, բարեպաշտ հայ տիկիներն ու ժողովուրդը իրանց հոգու փրկութեան համար նուէրներ էր որ բերում էին վանքերին:

Տաթև մի ժամանակ ունեցել է մօտ 25 սեփական զիւղեր: Տաթևի թեմում Ստեփաննոս Օրբէլեանից առաջ 1400 հայ զիւղ էր հաշոււմ, իսկ այդ պատմիչի ժամանակ 720: Այժմ Տաթևի յաջորդութեան մէջ 90 զիւղ է մնացել 63 հազար ժողովուրդով: 1903 թուականի ընթացքում, հ. յաջորդի մատեանների համեմատ, ծնուել են 1408

ար., 1204 իգ. սեռից, կատարուել է 683 պսակ, տեղի են ունեցել 502 ար. և 487 իգ. մահեր, ուրեմն 4284 զէպք, որոնցից դրամական շահ ունի հոգևորականութիւնը այդ յաջորդութեան մէջ:

Մի ժամանակ վանքում ապրում են եղել 500 կրօնաւորներ: Մենք տեսանք Մեծ Անապատը, յիշեցինք, որ նրա կողքին եղել է և Հարանց Անապատը բազմաթիւ ճգնաւորներով: Երևակայեցէք թէ այդքան բերաններին լիութիւն տալու համան ինչ միջոցներ էին հարկաւոր: Եյժմ Անապատներն ամայի են, իսկ վանքում բացի վանահայր-յաջորդից կան երկու վարդապետներ, այն էլ մերձաւոր Տաթև գիւղից, որ հազիւ երկու վերստ հեռու լինի վանքից և գանւում է նրանից հիւսիս-արևմուտք, Պետրուսախաչ սարի ստորոտում: 1897 թուականի ժողովրդագրութեամբ Տաթև գիւղում եղել է 1881 շունչ: Վանքապատկան այդ գիւղում կայ սկզբնական մի ուսումնարան, որի ուսուցիչը յոյն է...

Չնայած որ վանքի ընթերցարանը բաց է բոլորի համար—գիւղացիները չեն օգտւում նրանից, եւ ինչո՞ւ զարմանալ հասարակ տղէտ գիւղացիների վրայ, երբ ըն-

Թերցանութիւնը պահանջ չէ նոյնիսկ վանքի երկու վարդապետների համար, որոնց միակ գործն է—օրը երկու անգամ եկեղեցում մեն-մենակ կանգնած ժամ ասել: Բայց դրանց անընթերցասիրութիւնն էլ զարմանալի չէ. այդ ծերունիներից մէկը պարզամտութեամբ հաւատացած էր որ ճապոնացիները «հայ-քրիստոնեաներ» են...

Ե.

Յուլիսի 7-ին առաւօտեան ճանապարհընկայ Տաթևից դէպի հարաւարեմուտք, նպատակ ունենալով հասնել Քաջարանց գիւղը, որի հեռաւորութիւնը վանքից կը լինի մօտ 30 վերստ:

Տաթև գիւղում վարձել էին ինձ համար մի ձի և մի ջորի իրանց երիտասարդ տէրերով:

Գուրս գալով վանքից անցանք նրա միքանի ջրաղացների մօտով և քարէ կամրջով, որ մեզ հասցրեց վանքի տակով հոսող գետակի միւս ափը: Պէտք է նկատել որ այդ գետակի մէջ հարաւից թափւում է մի այլ գետակ, որ ընդունում է իր

մէջ, դարձեալ հարաւից, երբորդը, Վանքից ներքե, շհասած Մեծ Անապատին, երեքն էլ միացած թափուում են Որտանը, իրքե մի օժանդակ, որին մենք տուինք՝ Տաթևի գետակ անունը: Այդ երեք ճիւղերը կոչուում են Քարհանոնց, Աղանձու և Զգրուանի:

Ընթանալով դէպի հարաւ, մենք մերթ բարձրանալով, մերթ իջնելով, անցանք միջին գետակի ձորով, ապա ամենահարաւայինի հովտով դիմում էինք հարաւ, դէպի Գաղբոյլ լեռնադօտին:

Այդ գետակները իրարից բաժնող բլուրներից մէկ վրայից յետադարձ հայեացք ձգեցի և տեսայ հորիզոնի հիւսիսային մասում մեզ ծանօթ Իշրխլուի ձիւնապատ գագաթները, Իմ առջև՝ դալար, ճոխ արօտատեղիներով և խոտահարքներով ծածկուած Գաղբոյլի պարսպաձև լեռնաշարքն էր դիզացած, Աջ թևի վրայ անտառապատ Հարսնալազ դօտին էր բաժանում մեզ հին Բաղաց աշխարհից կամ այժմեան Մաղանից (Հանքերից): Չախ կողմից՝ Լորուայ ձորի անջրպետ լեռներն էին, Տաթևի ալեծածան լեռնադաշտը՝ այդպէս պարփա-

կուած՝ բարձրանում էր դէպի հարաւ, մինչև Գազրոյլ լեռնադօտու ստորոտը:

Սարալանջերի վրայ ցիր ու ցան երևում են օբաներ, շրջապատուած արածոյ հօտերով և նախիրներով, որոնց խառն են և ձիեր, էշեր ու ջորիներ:

Անցնում ենք մի հայ օբայի մօտով: Տէրերը հազիւ են կարողանում ահագին դազանակներով յետ քշել մեզանից կատաղի վայլանման շներին: Վրանների առաջ հայ կանաչք զրազուած են իրանց գործով. մի տեղ շորթան են շինում և արևի տակ շարոտում դրանց սպիտակ կոնիկները, մի այլ տեղ խնոցի են հարում, երրորդ տեղ օջախի վրայ կաթ են տաքացնում... Ահա մի պառաւ կին խնամք է ցոյց տալիս նոր լոյս աշխարհ եկած գոմշի ձագին. նրա շուրջը ցատկոտում են և վազվզում՝ հորթուկների, գառնուկների և շան լակոտների հետ խառնիխառն՝ բոկոտն և կիսամերկ մանուկներ:

Բնութեան ծոցում, այդ մաքուր ու զով օդում, ճոխ արօտատեղիներում, անուշ ու սառնորակ ջրերի ափերին անասուններն էլ են իրանց գոհ ու գուարթ գգում: Տեսէք, ինչպէս փայլում են նրանց մորթի-

ները. կարծես իւղով օծուած լինին տնա-
շէնները...

Հասանք վերջապէս և ձիւնի շերտե-
րին: Այստեղ կարելի է տեսնել գետերի և
ամպերի գոյացումը: Սառած ձիւնի հաստ
խաւերը արեգակի ճառագայթների տաքու-
թիւնից կամաց-կամաց գոլորշանում են և
մշուշի նման վեր բարձրանում, վեր սո-
ղում, կուտակում իբրև ամպեր լեռների
զագայթների շուրջը և սպասում օդային
հոսանքներին՝ հեռու երկրներ շուելու հա-
մար: Իսկ ձիւնի հալուած, պոկուած կա-
թիլները սառցային կամարի տակ կենդա-
նանում, միանում են իրար հետ. կաթիլների
զատ-զատ ծլնկոցը վտակների մեղմ կար-
կաշիւն է դառնում: Այդ վտակները ցատ-
կոտելով քարերի վրայով, խփուելով ժայ-
ռերի անշարժութեան, զայրանում են, փրը-
փրում, և ցատումի է փոխւում դրանց ա-
նուշ կարկաշիւնը. իսկ երբ բոլոր վտակ-
ների ալիքները միախառնւում են ու գետ
կազմում՝ արդէն առնական կորով արտա-
յայտող մոնշիւն է լսւում. զգում էք միլիո-
նաւոր մանր ոյժերից գոյացած մի զօրու-
թիւն, որը կարող է և շինել և կործանել,
նայած ուղղութեան և հանգամանքներին...

Սարալանջի ամենավերին մասերում ծխում էին թուրք օբաներ: Մի ժայռի գլխին խաղում էին թուրք երեխաներ, որոնք մեզ նկատելով պարտք համարեցին գէթ միբանի խօսքերով էլ է հայհոյել հեռուից:

Միբանի պտոյտ էլ և արահետը մեզ հասցրեց Գազբոյլի թամբաձև ողնին: Մեր յետևում մնացին Իշխլուն և Սաղսաղանը, իսկ մեր առջև՝ հին Չորք կամ Գապան գաւառն է, որ մի ժամանակ ծառայում էր Սիւնեաց հզօր նախարարների համար իբրև անառիկ միջնաբերդ:

*
* *

Անդնդախոր, նեղ, խճճուած ձորերի և բարձրաբերձ, խիտառխիտ կանգնած լեռների մի աշխարհ էր այդ, որ հէնց առաջի հայեացքից իր աւելի դաժան ու խրոխտ արտաքինով տարբերում էր հարևան գաւառից: Բիզ-բիզ կանգնած հսկայ լեռների ամբոխի մէջ բարձրագլուխ դէպի երկինք էր ցցուած բոլորի յետևում մի ձիւնապատ, սրածայր գագաթ:

— Ի՞նչպէս է այն սարի անունը, հարց-

նում եմ ինձ ուղեկցող ձիապանից և ջորեպանից:

— Է՛ն, սար ա էլի՛...

— Անճուճը:

— Զգիտենք, աղա:

— Ի՛չպէս թէ շղիտէք. առաջին անգամն էք տեսնում...

— Աղա, բաշխիր... մենք էլ առաջին անգամն ա, որ Քրջարանց ընք քընում...

— Լա՛ւ, բայց ինչո՛ւ վարձուելիս ինձ ասել էիք թէ ծանօթ է ձեզ ճանապարհը...

— Իմ հէրս միքանի անգամ անցել ա էդ ճամբով, ինձ էլ ասել ա թէ ինչպէս պէտմա քընալ, պատասխանեց ձիապանս:

— Հէր օրհնածներ, զրո՞ն համար էք ինձնից հինգ անգամ աւելի վարձ պահանջել, քան մի սրևէ ալցիզնուց... Ուրեմն, ինձ խարել էք, ասելով թէ ճանապարհը գիտէք...

— Դէ, բաշխիր, աղա, շինք գիտացալ որ սարի, գիտի, ձորի անուճններ ըս մեզնից հարցնելու: Դէ ճամբան էլ դուզ ճամբայ ա...

Ի՛նչ պէտք էր արած: Մի քարի գըլխին թիկն էր տուել մի թուրք հովիւ:

նրան գիմեցի ցոյց տալով ինձ հետաքրքրող սարը:

— Խուստո՞ւմի, եղաւ նրա պատասխանը:

Այդ գաղաթը պատկանում է այն լեռնագօտուն, որ հարաւից անջրպետում է Չորք գաւառը Արևիքից կամ Մեղրու կողմերից: Ուրեմն, ես գտնւում էի Չորք գաւառի հիւսիսային սահմանագծի՝ Գազրոյլ լեռների վրայ, որտեղից տեսնում էի հակառակ անջրպետի ամենարարձր կէտը: Այդ տարածութիւնը ուղիղ գծով, երևի, 20 վերստ լինի: Եւ այդ համեմատաբար շընչին տարածութեան վրայ կուտակուած են որքա՞ն ձորեր, լեռնապարեր, սրածայր գաղաթներ, անդունդներ, խոխոմներ. լեռնային վիթխարի կնճիռների մի զարմանալի լարիւրինթոս ու քաօս!.. Այդ գաւառում մի ժամանակ աւելի մեծ թուով բերդեր կային, քան եկեղեցիներ: Այդ գաւառում, մինչև Դաւիթ բէգը դեռ չէր մարել ազատութեան ոգին՝ միշտ թագնուած մնալով, ինչպէս մոխրի տակ ծածկուած կրակ...:

Դա Սիւնեաց իշխան Վասակի «ամուր գաւառներից» մէկն է, նախքան մտնենք այդ երկիրը՝ մի բարոյական պարտքը համարենք— 15 դար շարունակ Վասակ «Ուրա-

ցողի» հասցէին լսուող անէծք ու հայհոյանքի փոխարէն ունկն դնել և մի անաչառ ձայն, որ բարձրացրեց՝ մեր պատմութիւնը առաջին անգամ լուրջ քննական ոգուով ուսումնասիրող Գարագաշեանը: Նրա հրոշակաւոր «Քննական Պատմութեան» մէջ երևան են գալիս թէ Վասակի խրոխտ և քաջ նախնիները իրանց կորովի անհատականութեամբ և թէ ինքը դժբախտ Վասակը — կղերական կուսակցութեան միակողմանիութեան այդ զոհը, իբրև զբալարտուած և չհասկացուած մի խոշոր պատմական դէմք: Թող ներուի մեզ, եթէ քաղուածօրդն առաջ բերենք այստեղ միքանի կտորներ Գարագաշեանի յիշած զբքից:

«Սուտ է և զրպարտութիւն, ինչպէս յայտնի է յընթացից և ի գործոց Վասակայ, ըստ վաւերականագոյն պատմութեան Փարպեցոյն, թէ այս «խորհրդական, հանճարեղ և յառաջիմաց անձն» — (Կորիւնի խօսքերով) — էր հակառակ բրիտանոնէութեան և թշնամի ազգին, ինչպէս բամբասուած է յանիրաւի Գարձեալ, եթէ Վասակ վաղուց էր ուրացեալ և զազտ ի բանի ընդ Յազկերտի, միթէ կը խոսովէր ընդ մեկնել Վարդանայ իւրովքն երթալ ի Յոյնս, և կը զարձունէր զնա յետս նամականւով և զհետպաններով. ո՛չ ապաքէն կ'ուրախանար մանաւանդ, ինչպէս նա և կուսակիցք նորա, որ այնպիսի նշանաւոր անձ

մը, որպիսի է Վարդան, պակսեցաւ հանդերձ իր
բովքն ապստամբութեան (ուխտապահաց) խուժ-
րէն: Այնչափ խռովելն և յուզել Վասակայ և իւ-
րոցն՝ կը ցուցնէ, թէ չէին նոքա միտեալ յուրա-
ցութիւն, ուստի և զատչելն նոցա յետոյ ի Վար-
դանեանց, ունէր այլ պատճառ, ինչպէս պիտի
տեսնենք յետոյ, Անհնար էր Հայոց ընդունել
կրակապաշտութիւնն ազգովին, իսկ զինուր ընդ-
դիմանալ Յազկերտի՝ էր վտանգաւոր. ուստի լա-
ւագոյն հնարքն էր՝ թողուլ մոպուց կատարել զիւ-
րեանց պաշտօնն, այն է քարոզել մոպութիւնն ի
Հայս, հաստատել կրակի պաշտօնը՝ շինելով ատ-
բուշաններ: Անտարակոյս, մոպքն արհամարհուե-
լով ժողովուրդէն՝ կամ յուսահատեալ պիտի մեկ-
նէին, և կամ գործը պիտի չգտնէր յաջողութիւն:
Եւ եղաւ իսկ այնպէս, ինչպէս կը վկայէ Փար-
պեցին»... «Կղերին պարտքն էր փոխանակ գա-
ւառ գաւառ շրջելով յապստամբութիւն զրգոնելոյ
ժողովուրդը՝ վառել զնոսա հոգևորապէս ընդդէմ
մօտալուս վտանգին: Իսկ նախարարք, յետ զի-
ջանելոյ կամաց թագաւորին—տալոյ մուտ մո-
լուց իւրաքանչիւր յերկիր իւր՝ կրնային հաստա-
տուն մնալ յուխտին իւրեանց յԱւետարանն, ինչ-
պէս արարին իսկ»:

Կղերական կուսակցութեան զրգմամբ Վար-
դանը և նրա կողմնակիցները որոշում են ապս-
տամբուել: Եւ տեսնելով թէ ապստամբուելու
խորհուրդը բացուած է և մեծ վնաս պիտի հաս-
նէր զանդազեկուց «առնելով ժողով կախակոպո-
ւաց և նախարարաց՝ որոշեց (Վարդան) յայտնել

գիրսն Մարգարանին Վասակայ, որ տակաւին չէր գիտեր: Ապա յանկարծ մտնելով նա և ընկերք նորա բազմութեամբ առ Վասակ՝ յայտնեցին նմա խորհուրդը և կը ստիպէին զնա միաբանել ընդ նոսա. Վասակ, որպէս ասէ Փարպեցին՝ ցուցուց զանդադութիւն: Յիրաւի կը զանդադէր Վասակ, նախ՝ վասն գի իրրև Մարգարան (փոխարքայ) ինքն կը կրէր պատասխանատութեան բոլոր ծանրութիւնը, և ունէր երկիւղ իւր որդւոց համար (պատանդ էին պարսից թագաւորի մօտ). երկրորդ՝ հաւանական է թէ անխորհուրդ եռանդեան արդիւնք կը գտնէր գործը, ինչպէս կը վկայէ ինքն իսկ Փարպեցին, թէ Վարդան ոչ այնչափ յաղթութեան յուսով, որչափ մարտիրոսութեան փառիարքով մղուած էր յայն խորհուրդ *)...

«Չանք Վասակայ և իւրոցն օգտեցին գրեթէ ոչինչ: Մարտիրոսական տենչը զօրաւոր էր ուստապահ կոչուած մասին մէջ, մանաւանդ որ կղերին մեծ և երևելի մասն էր բաջալերիչ և խրատատու: Ուստի Յազկերտ որոշեց զինու գորութեամբ նուաճել զապստամբութիւնն»: Հայերը պարտութիւն կրեցին. քիչ զօրք հաւաքուեց, զօրքի մի մասն էլ ակամայ էր եկած կռիւ և փախուստ դարձաւ...

«Մեծ յարգութեամբ հանդերձ, զոր ունինք առ Վարդանեանս, իրրև արդարև վկայս՝ պարտիմք խոստովանել, թէ չէր բնաւ իմաստութիւն միով մասամբ միայն ազգին, ամենևին զուրկ ար-

*) Ընդգծումները և փակագծի մէջ խօսքերն մերն են:

տաքին յգնութենէ՛ խիզախել Սասանեան պէս
խրոխտ զօրութեան դէմ, զոր հոովմէական պե-
տութիւնն անգամ չիշխեց գրգռել: Սոյն այս
կէտն է որ կ'արդարացնէ հակառակ կողմը: Եթէ
Վասակ, որ արդէն հակառակ էր ապստամբու-
թեան խորհրդոյն, տեսնելով ևս Յունաց և գրե-
թէ բոլոր բրիստոնեայ աշխարհին հրաժարելն
օգնելէ Հայոց և իբրև ապստամբութիւն՝ աղար-
տելն Հայոց շարժումը, բաժնուեցաւ երևելի
մասով մը միաբանութենէն, ինչպէս կըցուցնէ
Փարպեցին, այս դիպաց հաւատարմագոյն պատ-
միչը՝ չէր ամենևին դատապարտելի. մանաւանդ
որ Վասակ ամեն ջան ի գործ դրաւ, իբրև միջ-
նորդ ի կողմանէ թագաւորին՝ յետս կացուցանել
զազգն ապստամբութենէն, թէպէտ ամեն ջան
Վասակայ մեկնուեցաւ իբրև խարէութիւն: Եթէ
ընդունինք, թէ Վարդան, իբրև նախանձաւոր
բրիստոնեայ, ունէր պատճառ ընտրելու անյոյս
պատերազմ մը, տեսնելով հաւատոյ աչօք մար-
տիրոսութեան պսակ՝ պարտինք ընդունել, թէ
Վասակ, իբրև իմաստուն քաղաքագէտ՝ ունէր
գոնէ նոյնչափ պատճառ ջանալու խափանել այն
պատերազմն, իբրև յանդուգն ձեռնարկութիւն:
Կուսակցութեան կամ շափազանց եռանդեան ոգ-
ւով գրուած պատմութեան բոլոր վճիռնե-
րն կ'ունայնանան խոհեմութեան կանոնին առ-
ջն: Հալածանաց դէմ բարոյական դէնքն է օրի-
նաւոր. բայց երբ հարկը կը ստիպէ բռնութիւնը
բռնութեամբ վանել՝ խոհեմութեան կանոնը կը
մտնէ մէջ:—Ո՛ր թագաւոր երթեալ տայցէ պա-

տերագմ ընդ այլում թագաւորի, և ոչ նստեալ նախ խորհիցի, եիէ կարող իցէ տասն հազարաւ զգէմ ունել զայնորիկ, որ զայցէ ի վերայ նորա քսան հազարաւ. ապա թէ ոչ մինչդեռ՝ հեռագոյն իցէ, հրեշտակութիւն առաքեալ աղաչեսցէ ի խաղաղութիւն (Ղուկ. ԺԳ. 32):—Մեր գանգատը չէ այն դիւցազն խմբին դէմ, որ իբրև ըոյլ մի՝ համարուած է և պիտի համարուի միշտ հայ երկնին զարդ, այլ է այն միականիներուն դէմ, որ մի կողման ետանդը դիտելով մանր՝ չեն նայիր անգամ միւսոյ կողման իմաստութեան: Վարդանանց պատմութիւնն է ըստ մեզ երկու կուսակցութեանց պատմութիւն. մին հոգևոր, աստուածային, որ զերկնաւորն միայն ունի ինքեան նըպատակ, միւսն՝ մարմնաւոր և աշխարհական, որ ըստ մարդկային միջնուորան անդր շանցնիր: Որովհետև ազգին վստահութիւնը գրաւող երկու պատմիչք, Փարպեցին և Եղիշէն, մանաւանդ վերջինն, ի բարձրացուցանելն զմին, զմիւսն կ'իջեցունեն շարաշար՝ անիրաւ դատում մը տիրած է յազգին ընդդէմ Վասակայ» *):

Սիւնեաց տէր Վասակը, պարսից արքայից արքայի այդ փոխանորդը բովանդակ Մեծ Հայաստանում, ս. Մեսրոպի աշակերտ Կորիւնի վկայութեամբ՝ «էր այր խորհրդական և հանճարեղ և յառաջիմաց, շնորհատուր իմաստութեան Աստուծոյ»: Նա

*) Գորագրչեան «Քնն. պատմ.», մասն Գ. եր. 132—134 և 142—143:

պատկանում էր ուժեղ անհատականութիւններով հռչակուած մի նախարարական տան, որ IV—V-րդ դարում ամենամեծ ազդեցութիւնն ու դիրքն ունէր Հայաստանում: Նրա հաւր կամ պապի հայր քաջ Վաղինակը ամուսնացել էր Աղձնեաց (Սասունի կողմերի) ապստամբ թղեշխ Բակուրի դստեր հետ և, երևի, Սասունի լեռներից վերցրած իր գեղեցկուհու ծննդավայրը պատուելու նպատակով՝ Անդովկ *) անունն էր տուել իր անդրանիկ գաւակին... Եւ այդ Անդովկը իր սէզ, խրոխտ և խիղախ բնաւորութեամբ Սասունի ծմակներում մեծացած մի առիւծ էր, որի հարուածների կտկիծը շէր մոռանում արքայից արքայ Չապուհը: Պարսից մայրաքաղաք Տիզբոնը աւերող Անդովկին անկարող եղաւ Չապուհը նուաճել պաշարելով նրան անառիկ Բաղաբերդում... Անդովկը Մամիկոնեանների փեսան էր, ինչպէս և Արշաւիր Վամսարականը: Սիւնեաց և Մամիկոնեան հզօր նախարարներից ծընուեց Վասակի հայր Բարիկը, որ իր քաջութեան և հոնների վրայ տարած բազմութիւ յաղթութիւնների շնորհիւ կարողա-

*) Սասունի գաղաթներից մէկի անունը:

ցաւ ամօրեւ Չապուհի վրէժխնդրութիւնը իրանց ցեղի վրայից: Բարիկի քոյրը (Վասակի հօրաքոյրը) էր իր գեղեցկութեամբ և կամքի ոյժով հռչակուած Փառանձեմը, որ եղաւ հայոց դժբախտ Արշակ թագաւորի կինը: Անյուշ բերդում կաշկանդուած թագաւորի ամուսին Փառանձեմը 13 ամիս Արտագերս *) բերդում պաշտպանուեց պարսից ղէմ: Այդ Փառանձեմի գաւակն էր երիտասարդ Պապ թագաւորը, որ ձգտում էր ոչնչացնել Հայաստանում հրով և սրով աճած կղերական ֆէօդալիզմը, սակայն խելացի վերանորոգիչը ոչ միայն ստոր գրպարտութիւնների ենթարկուեց կղերի կողմից, այլև սպանուեց այդ կուսակցութեան օժանդակութեամբ... Վասակի քոյրը Հայաստանի յունական բաժնի (Փոքր Հայք) թագաւոր Արշակ Գ-ի կինն էր, իսկ Վասակի Գարա անունով եղբայրը այդ թագաւորի զօրքերի սպարապետը: Վասակի երկու որդիներին (Ատրնեբսեհ և Բարիկ) պարսից արքունիքում պահում էին իբրև պատանդ: Վասակի դուստրը մարդու էր գնացել Վարազվազանին, որ իր աներոջ

*) Պաղգմանի մօտ այժմ Բերս անունով գիւղը:

դէմ քսութեամբ գործող մի սրիկայ գուրս
եկաւ. այդ Վարազվաղանը պարսից արքու-
նիքում աշխատում էր սեւացնել Վասակին,
որպէսզի վայր գլորելով աներոջ տիրանայ
Սիւնեաց իշխանութեան:

Այդ բոլոր մանրամասնութիւնները ցոյց
են տալիս որ Սիւնեաց նախարարական
ընտանիքը հզօր անհատականութիւններից
կազմուած մի նշանաւոր ցեղ էր, առիւծ-
ների գարմ... Եւ գարմանալի չէ, եթէ ճիշդ
է թէ Վասակը ձգտում էր Հայոց աշխար-
հի թագաւորական պսակով զարդարել իր
գլուխը. նրա պատուին, հարստութեան,
ոյժին և դիրքին, ինչպէս և նրա «խորհրդ-
դական, հանձարեղ, յառաջիմաց և իմաս-
տուն» ճակատին նոյնքան կը սազէր այդ
պսակը, որքան սազում էր «մաքտիրոսա-
կան պսակը» Վարդանին...

*
*

Գազրոյլի լեռնագօտուց սկսեցինք իջ-
նել մի խոր և նեղ ձորի լանջի արահետով:
Մեր շուրջը բուսականութիւնը արդէն չու-
նէր այն ճոխութիւնը, որ մենք թողինք
սարի հիւսիսային կողմում: Սարալանջերի

վերհի մասերում այսուայն կողմում թուրք
օրաներ էին երևում:

Չորի յատակը շհասած, մի աղբիւրա-
կի մօտ իջանք հանգստանալու: Ժայռերի
տակից լուում էր կաքաւների կղկղոցն, որ
այդ անդնդախոր ձորերի ճնշող լուսթեան
մէջ առանձին ախորժանքով էր հնչում:
Խճճուած խոր ձորեր, վիհեր, դիք-դիք լեռ-
ներ պատած ցանցառ անտառներով, գա-
րերով մթնոլորտային գործօնների ազդե-
ցութիւնից աւերուած ժայռեր, հող ու խի-
ճով ծածկուած զառիվայրեր — և ոչ մի շի-
նութիւն մեր շուրջ: Սոսկում էր զգում
մարդ այդ խոր, ամայի և լուռ ձորերի աշ-
խարհում...

Երբ իջանք ձորի յատակը այնտեղ տե-
սանք մի գետակ: Էլ աւելորդ էր հարցնել
ուղեկիցներիցս թէ ինչ գետակ է այդ,
որովհետեւ, ինչպէս տեսանք, նրանք էլ ա-
ռաջին անգամն էին այս կողմերում:

Այգտեղ ճանապարհը երկուսի էր բա-
ժանուում, մէկը գետի ափով ուղիղ դէպի
հարաւ էր ընթանում, իսկ միւսը գարիվեր
բարձրանում էր դէպի աջ:

— Հայրդ ասել է թէ ո՞ր ճանապարհն

ընտրենք, հարցրի հեղնութեամբ ձիապանից:

— Աղա, հրէն մի ծառի տակին մի թուրք է նստած, քրնամ նրան հարցնեմ, պատասխանեց նրա փոխարէն ջորեպանը:

— Զմոռանաս գետակի անունը հարցնելու, ասացի նրան:

Թուրքը խորհուրդ էր տուել դարիվեր շաղով շարունակել մեր ճանապարհը: Մենք այդպէս էլ արինք:

— Յաս գետի անունը:

— Աղա, գետ ա էլի. իրա համար քրնում ա... Հարցրի, ամա լաւ շխեցի. Գիրաթագ-շայ ա, ինչ ա...

Ինձ զարմացնում էր այն, որ այդ մարդիկ էլ առաջին անգամ լինելով այդ կողմերում՝ նոյնքան էին հետաքրքրում շրջակայքով, որքան դրանց անասունները...

Ջորեպանս հեծաւ իր վիթխարի ջորին, որի բեռը կէս պուղ էլ շէր լինի, և վեր սլացաւ, յայտնելով որ ճանապարհը դէպի Քաջարանց հէնց այն է, որ կայ Քարձրացանք և իջանք մի այլ ձոր: Գարձեալ մի գետակ, որ դէպի հարաւ էր հոսում:

— Հայրդ բան չի ասել այդ մասին,

հարցրի քմծիծաղով ձիապանից, որ ոտքով էր քայլում մեր յետից, Պատասխանի փոխարէն աչքերը դետին դցեց տղան, իսկ նրա ընկերը, բազմաժ ջորու վրայ, անձնափստահութեամբ համոզում էր մեզ՝ հետեւել իրան վերեւի արահետով:

— Աղա, հիմա ես լաւ գիտամ, էսպէս ա. էսպէս, քշիր...

Մի քիչ վիճելուց յետոյ, թէև տատանուելով, բայց հնազանդուեցի. և կոյրը կոյրին պէտք է առաջնորդէր...

Արահետը անընդհատ վեր է բարձրանում և ստանում արևմտա-հիւսիսային ուղղութիւն:

— Տօ, ո՛ւր ես տանում մեզ, հարցրեցի համբերութիւնս հատած:

— Աղա, եկէք, եկէք, էսպէս ա:

— Ի՞նչպէս թէ էդպէս է, դու յետ-յետ ես գնում, հեռանում ես, նկատեցի իրան:

Նա կանգնեց շուարած և կոտրուած իջաւ ջորուց, քորեց վզակոթը և ասաց.

— Դէ էս շեղաւ, տղա, բաշխիր, Պէտք ա յետ քրնանք, էս փիս տեառաւ... շատ փիս պեան տեառաւ...

Չորի ներքեւում ծառերի արանքով հաղիւ նշմարում էր միւս կաժանք: Իջա՛

ձիուց և, շուղենալով յետ գնալ եկած ճանապարհով, սարալանջի գառիւխայրով ուղղակի դիմեցինք ներքև: Իմ առաջնորդներս սաստիկ խղճահարւում էին և ամօթից էլ ձէն չէին հանում...

Ես յիշում էի որ մենք պէտք է իջնենք Գեղուայ գետի հովիտը, որ Գազրոյի լեռնագօտուն զուգընթաց ուղղութիւն ունի արևելքից-արևմուտք: Գէպ հարաւ հոսող մեր տեսած երկու գետակները Գեղուայ գետի օժանդակները պէտք է լինէին: Գիտէի որ Քաջարանց գետեղուած է Յիւշու գետի փին, որ Գեղուայ գետից հարաւ է գտընւում և հոսում է սկզբում սրան զուգընթաց և ապա միայն, Բաղաց աշխարհը մտնելուց առաջ, միանում է սրա հետ և իրրև մի գետ առաջ գնում, կրելով Կապանի կամ Չաունդուր գետ անունը մինչև Արաքս թափուիլը: Պէտք էր, ուրեմն, հարաւային ուղղութեամբ գնալ մինչև որ դուրս գանք Գեղուայ գետի հովիտը:

. Իջնել ներքև դիք, քարքարոտ, փշերով ու մացառներով ծածկուած սարալանջով բաւական անախորժ գրօսանք էր, և ես՝ մինչև որ ձորի ստորոտում հոսող գետակի ափն հասայ՝ հալից ընկել էի ար-

դէն: Մեր ոտերի տակից, խոտերի միջից
գուրս էին թռչում մայր կաքաներ, ան-
պաշտպան թողնելով սիրուն ձագուկները
մեր ձեռքում...

Գետակը հոսում էր նեղ ասլառածոտ
ձորում: Ծառերի ստուերի տակ մի քիչ
հանգստացանք. սառը ջրի մէջ երես ու
գլուխ լուացինք, գովացանք և առաջ գնա-
ցինք մի արահետով, որ քայլողից եթէ ոչ
սատանի, գէթ այժի հնարագիտութիւն էր
պահանջում... Տարարախտաբար, քաղաքա-
յին նստակեաց կեանքը ճրտեղից կարող
էր զարգացնել ոտների և շարժումների
այդպիսի ճարպիկութիւն. մնում էր շափա-
զանց զգուշութիւններով քայլել նեղ շաւ-
ղով և ամեն բոլէ վախովսել՝ ներքև, գե-
տակի մէջ, գլորուելուց...

Երկար ժամանակ գնում էինք անիծած
ձորով. առանց հանդիպելու որևէ մարդու,
թէև երևում էին կիսատ-պռատ մշակուած
հոգեր ձորալանջերի վրայ:

Մէկ էլ յանկարծ աննկատելի կերպով
մենք մեզ տեսանք կանգնած կտուրների
վրայ. քիչ էր մնում որ ձիս ընկնէր կտու-
րի փլուածքով ուղիղ խրճիթի մէջ... Մի
կոյտ ոգորմելի, իրար կպած, կիսագիտնա-

փոր տնակների հարթ կտուրների վրայ մի քանի թուրքեր ինչոր բոյսից շուաններ էին գործում: Նրանք, զառմանքից ապուշ կլտրած, մեզ վրայ այնպէս էին նայում, ինչպէս, երևի, ամերիկացի վայրենիները Կոլումբոսի վրայ...

— Էդ ազան ինչ բան ունի էս ձորերում, նա ո՞վ է, հարցնում էին նրանք կամացուկ իմ ջորեպանից:

— Ինժներ է, եկել է հանքեր որոնելու, ասաց տաթեացին, չգիտեմ՝ հանաքո՞վ, թէ ինքն էլ հէնց այդպէս էր համոզուած...

Իջնելով այդ Ղարաբաշ կոչուած գիւղի գառիվայրից մեզ ծանօթ գետակի ձորը, միքանի քայլ արինք և դուրս եկանք Քեղուայ գետի սրանշելի հովիտը, որ ամբողջապէս դարաւոր հսկայ ընկուզենիների մի պուրակ էր ներկայացնում: Քեղուայ յորդառատ, լայն գետը խրոխտ շառաշիւնով իր սրընթաց փրփրադէզ ալիքներն էր գլորում, հոսելով արևմտքից դէպի արևելք: Հեռում, որտեղից գետն էր դէպի մեզ թաւալում, ձորի երկու գալար ու դիք ցըցուած կողերից մէկը՝ մեր կողմինը՝ ծրուում էր և մտնում հակառակ լեռների թիկունքը: Երկու կողերի արանքում ծառերի

պուրակ էր վռուած և զետը կարծես ուղ-
ղակի նրա տակից լինէր ժայթքում: Այդ
լեռների վերեւի մասում մի ճեղք էր բա-
ցուած, որից ղէնը երևում էր վիթխարի
ձիննագագաթ լեռնագօտու մի փոքր կտոր
միայն:

*
*
*

Գեղուայ եզերքով ձգուած ճանապարհ-
ը այժմ աչքիս լայն խճուղու տպաւորու-
թիւն էր թողնում: Երթեկեկութիւնը կեն-
դանութիւն էր տալիս այդ հովտին. մենք
հանդիպում էինք թուրք գիւղացիների՝ բեռ-
նարարձ ձիերով, ջորիներով և էշերով:
Պատահում էին թուրք երեխաներ և կա-
նայք. այս վերջինները ինձ տեսնելիս իս-
կոյն շտապում էին շաղրաներով ծածկել
իրանց երեսները, թողնելով բաց իրանց
մերկ սրունքները: Գետի հակառակ ափին
Մալլալը թուրք գիւղն էր:

Ջորեպանս դարձեալ բազմեց իր ջո-
րու վրայ, և քշեց առաջ, բնաւ շմտածե-
լով որ իր ընկերը ամբողջ ճանապարհը ոտ-
քով է քայլել:

— Տօ, ինչ կը լինի որ թողնես ընկերդ

էլ մի քիչ նստի չորիդ և հանգստանայ, Եխր որ բեռս ծանր լինէր չէ որ դու էլ պէտք է ընկերիդ պէս ոտքով քայլէիր...

— Լաւ նստում, աղա, մի քիչ էլ քրնանք՝ կը թողնեմ որ նա էլ նստի. — ասաց նա, աշխատելով ամեն կերպ ջնջել մեր թափառումների պատճառած վատ տպաւորութիւնը:

Մենք արդէն հասել էինք այնտեղ, ուր Գեղուայ գետը թափւում է Օխշու գետի մէջ: Այնտեղ ուր միանում են Չորքի այդ երկու գեղանի գետերը՝ գտնւում են հրոշակաւոր Զեփու բերդի աւերակները: Դա այն Զեփուն է, ուր Ասլամազ Ղուլի խանը իր գօրքերով անկարող եղաւ դիմադրել Դաւիթ բէգի նրկու քաջ համհարզների՝ Մխիթար Սպարապետի և Տէր-Աւետիքի՝ հնարագիտութեան և կատաղի գրոհի առաջ...

Երկու ջրերը միանալով կազմում են անագին գետ, որ շարունակում է իր սրընթաց վազքը դէպի արևելք, անցնում է Աչախու և Հալիձորի բերդերի արանքով և մտնում Բաղաց աշխարհը:

Գեռ չհասած երկու ջրերի միախառնման տեղը, մենք մտանք Գեղուայ գետը, որով-

հետև նրա վրայով կամուրջը քանդուել էր։
Չիս լողիլող հասաւ միւս ափը։ Որքան և
աշխատում էի ոտներս ասպանդակներէց
հանել և բարձր պահել ջրից, բայց և այն-
պէս այնքան խորն էր գետը, անգամ ամե-
նածանծաղ մասում, որ ջրով լցուեցին կօ-
շիկներս։

Անցնելով միւս ափ, մենք շրջեցինք այն
լեռնագօտու ծայրով, որ ընկած է Գեղուայ
և Օխշու գետերի մէջ ինչպէս անջրպետ և
յայտնի է Փիրամզա անունով։ Այժմ մենք
գտնուում էինք Օխշու գետի հովտում և նրա
հոսանքի դիմաց դէպի արևմուտք էինք գը-
նում։ Աջ ու ձախ կողմից դէպի հովիտն են
բացւում խոր ձորակների անվերջ շարքեր։
Սարալանջերը՝ անտառապատ, բաց տեղերը՝
մշակուած արտեր, աւելի բարձրերում՝ ա-
րօտատեղիներ։

Անցնելով Քրդիկենց ու Հանգ գիւղե-
րի մօտով և Օխշի թուրք գիւղի միջով՝
մենք մինչև «ժամեր տալը» հասանք Քա-
ջարաց հայկական գիւղը, որ աւելի ծա-
նօտ է Գեջանան թուրք յորջորջմամբ։ Նեղ,
ծուռումուռ, դառիվեր, կեղտոտ փողոցնե-
րով հասանք գիւղական քահանայի երկյար-
կանի տնակի առաջ։ Իջնելով ձիուց ես

հազիւ էի կարողանում քայլել. այնքան յոգ-
նել էի...

*
* *

Երիցակիներ, նկատելով մեզ, խսկոյն
սկսեց տւելել և կարգի բերել պատշգամ-
բը: Զուտով եկաւ և գիւղի քահանան՝ մի
առօյգ թուխ-կարմիր տղամարդ: Բարձրա-
ցանք պատշգամբը, որի սիւներից մեխած
էին քարայծերի գլուխներ ահազին պող-
բով, իսկ սիւների արանքում քաշուած թո-
կերից կախկլսած էին ծամերի նման հիւ-
սուած բանջարի ցողուններ: Փոքրիկ բա-
կը՝ առանց դարբասի, և միայն կիսատ-
պուստ քարի պատերով էր բաժանուած
փողոցից: Բակին կից՝ գիւղական ժամբ.—
քառակուսի մի շինութիւն անտաշ քարե-
րից, հողածածկ կտուրով: Ծռուած, փայ-
տէ ցածրիկ զանգատունն էր ցոյց տալիս,
որ այդ շինութիւնը մարագ չէ, այլ եկե-
ղեցի: Այսօր նրա մի հատիկ փոքրիկ զան-
գակի զօղանջիւնն էլ շլսուեց. քահանան
զբաղուած էր: Եկեղեցուց մինչև զետը
կուշ են եկել խեղճ ու մեղճ տնակներ:

Այն բոլորը ինչոր մարդկային էր՝ աղ-

քատուժեան և տղիտուժեան դրօշմ էր կրում այդ հրաշալի և ճոխ բնուժեան մէջ, որ կարող էր մրցել Զուխցերիայի ամենագեղեցիկ տեսարանների հետ: Հէնց այդ գետը. ինչպիսի գեղեցկութիւն և միաժամանակ ինչ ահագին էներգիա նրա անգուսպ ալիքների մէջ... Եւ այդ անբաւ ոյժը, ինչպէս և շրջապատող բնուժեան գեղեցկութիւնը և հարստութիւնները՝ կորչում են մեր կեանքի դժբախտ հիւսուածքի շնորհիւ...

Այդ հայ գիւղը շրջապատուած է Փիրղօուղան, Օխշի և Չարագին թրքարնակ գիւղերով: Բազարանց գիւղում 70 ծուխ կամ մօտ 600 շունչ հայեր են ապրում: Եւ այդքան մարդկանց տրուած է միմիայն 439 դեսեատին հող, որից 200-ը արօտատեղի: Այդ պատառիկների մի մասն էլ դեռ ուզում են խլել հարեան թուրք գիշատիչները՝ բէգերը... Գաղափար կազմելու համար հողի այդ սակաւութեան մասին՝ բաւական է իմանալ որ նոյն Զանգեզուրի Բազարշայ ռուսական գիւղի 65 ծուխին յատկացրուած է 3262 դեսեատին հող...

Բնականաբար քաջարանցյին աղքատ է, ուստի պանդխտութիւնը տնտեսական ան-

հրաժեշտութիւն է նրա համար. 4 եզ, նոյն-
քան կով, 50—60 ոչխար ունեցողը լաւ
տուն է համարուում: Աջող տարին այդպիսի
տունը հազիւ այնքան դարի, ցորեն, շալ-
գար և բակլա է ունենում որ իրան բաւա-
կանութիւն է տալիս: Անաջող տարինե-
րում 6 ամսուայ պաշարը պէտք է զրամով
զնել: Ի՞նչպէս ծայրը ծայրին հասցնեն ա-
ւելի չքաւորները, առանց դիմելու պան-
դըխտութեան...

Սեպտ. 20-ից մինչև մայիսի 20 այդ
հովիտը ձիւնի տակ թաղուած է: հաղոր-
դակցութիւնը սահալանում է միայն Բա-
ղայ աշխարհի կամ Մաղանի հետ: Պոս-
տային հաղորդակցութեան մասին խօսելն
անգամ աւելորդ է... Դպրոցի երես չեն էլ
տեսել. գիւղական տէրտէրի մօտ են քիչ-
միչ կարդալ-գրել սովորում... Տխուր մը-
տած մունքներով պաշարուած նայում էի
շուրջս. մէկ էլ տեսնեմ փողոցում մի շի-
կամօրուս մութիկ, յետքին արած մի թուրք,
որի ուսով գցուած էր խուրջին՝ ինչ որ
գործիքներով: Հնարապէտ ուսը ֆոնսգրաֆ
էր ման ամում գիւղից գիւղ և քաղաքա-
կրթութեան պէթ այդ բարիքի մասին կա-
րող էին հասկացողութիւն կազմել ձորե-
րում մոռացուած մարդիկ: Ինձ համար մի
սիրպրիդ էր այդ «կուլտուրաբեզերի» ներ-
կայութիւնը Բաջարանցի պէս տեղում...

Գիշերը քնել պատշգամբում շէի կարողանում. թաղիքների և գորգերի մէջ ապաստանուած լուերի լեզիօնները յարձակուել էին ինձ վրայ, ինչպէս մի թշնամի օտարականի վրայ: Ես սափազուած էի դիտել աստղազարդ երկինքը, լսել հզօր գետի անովերջ երգը մինչև լուսարաց... Ժամի 6-ն էր, երբ մի քաջարանցի ձիապանի և ջորեպանի հետ ճանապարհ քնկայ Օխշու գետի հոսանքով դէպի վեր, նազատակ ունինալով անցնել Գափուջղով Գողթման գաւառը:

Մարդ շէր կշտանում այդ յորդ գետի հմայող գեղեցիկութիւնից: Ամեն քաշլափօխում նա ջրվէժներ է ներկայացնում. փրփրած, կապուտակ կահակները գահավիժուելով ներքև պատում էին հունի գոգաւորութիւնների մէջ, յորձանք տալիս և կայտառ գազանի նման դուրս ցատկում, զարնում գետաքարերին և խայտալով առաջ վազում խօլական գոռում դռչիւնով... Այդ գետը ուժ ու սիրտ տուող, խիզախութիւն ներշնչող մի ինչ որ զգացմունք էր զարթեցնում, կարծես կենսութեան և ազատասէր երգ լինէր նա երգում...

— Ազա, հրէն Եաղլու-գարան. ուզում ես նրա վրայով բարձրանանք և ուղիդ դուրս գանք Ռամիս, Յաղնայ գետի ձորը: Էդ ճամբան աւելի դժուար ա, համա կարճ ա. — ասաց ջորեպանս:

— Ոչ, ես ուզում եմ բարձրանալ Գա-

փուշդով, որի բարձրութիւնը, դիտես, Փորը
Մասիսին հաւասար է...

Մեր դիմաց այն լեռնազօտու մի մասն
էր երևում, որ սկսելով Սեանայ լճի հարա-
ւային կողմից հասնում է մինչև Արարսի
ափը և բաժանում Միւնիքը Արարատեան
աշխարհից: Մենք ահանում էինք մեր դի-
մաց այդ լեռնազօտու այն մասը, որի այն
կողմում Գողթան գաւառն է: Այդ ձիւնա-
պատ բարձրաբերձ լեռների գլխին կան
մեծ ու փոքր լճեր, որոնց մօտ գնալու
համար պէտք էր գիշերելու առանձին նա-
խապատրաստութիւններ, որ ես չունէի:
Այդ լեռներից է սկսում և գէղի արեւելք
ձգում՝ Օխշու գետի հարաւային կերքով
մինչև Խուստուփը՝ լեռների այն անջրպետը,
որ բաժանում է Չորք կամ Կապան գաւա-
ռը Մեղրիի մահալից կամ հին Արեւիք գա-
ւառից:

Այդպէս ուրեմն, մեր առջև Գողթանի
լեռնազօտին էր իր Գափուջգ գագաթով,
այ՛ Փիրամիդայի լեռներն էին. ձախ՝ Խուս-
տուփի լեռնաշարքը: Այդ կերպ երեք կող-
մից սանդրակատար սարերով պարփակուած
լեռնադաշտի այս ու այն կողմում երևում
էին օրաներ, հօտեր, նախիրներ:

Այդ դաշտի խորտուրորտ տեղերը սա-
ւած ձիւնի ահագին շերտերով էին ծած-
կուած: Մենք քայլում էինք այդ սառչա-
բանների վրայով, որ այնքան ամուր էին,

որ շէին կոտորում մեր կենդանիների սուրբերի տակ:

—Ազա, տեսնո՞ւմ ես, հրէն հեռու, սարի գլխին, ձիւնի վրայ սե-սե կէտեր, քարայծերի սուրուներ (հօտեր) են,—ասաց ջարեպանս ձեռքով ցոյց տալով դէպ Պափուզգի ձիւնապատ կատարները:

Ճիշտ որ արեգակի տակ փայլող ձիւնի վրայ նշմարում էին սև շարժուն կէտեր: Քարայծերը չափազանց ճարպիկ են և զգոյշ, նրանց բոյլերը միայն վաղ արշալոյսին են իջնում ներքև արածելու: Հէնց որ արևը մի քիչ բարձրանում է՝ նրանք քաշում են վերև ու անառիկ գիւրքեր բրնձում լեռնաշղթայի վերին մասերում, ուր նրանք աւելի ապահով են սրսորդների զենդակներից,

Ժամի 8¹/₂-ն էր, երբ մենք սկսեցինք վեր բարձրանալ՝ Գողթնը Վապանից բաժանող այդ տխրամեան անջրպետի վրայ: Ի՛նչ, ոչոր-մայր, քարքարոտ, նեղ արահետը միայն սակաւ երթեկելութեան հետքեր էր կրում: Չմեար, երբ ամբողջ այդ դարիվերն ժամգուած է ձիւնով՝ ճանապարհորդները կտայում են իրանց անատունների չորս սուրբերը և սահում նրանց հետ մինչև ներքև:

Վերելքի մեծ մասը հետիոտս անցայ: Սրտի բարախումբը և շնչասպառութիւնը ստիպում էին յաճախ կանոց աւանդ հանգրստանալու համար:

Ժայռերի վրայ նստած յետ էի նայում
դէպի Յիսուսի ձորը, որ արդէն լքցուած էր
մշուշով: Հիւսիսից գետ երևում էր Խուս-
տուփը իր վեղարանման գազաթով:

Միքանի ջանքեր ես — և մենք հասանք
Գափուջդի մէջքը...

Մեր առջև էր փռուած Մայր-Արաքսի
ընդարձակ հովիտը: Գետի միւս կողմի ա-
փերն էլ էին երևում, Հեռու հորիզոնում՝
դարձեալ լեռների շարք Քամբու գազաթով,
որի վրայ գետ երևում էին ձիւնի բծեր:
Գէպի Արաքսը իջնում էին թէ Գոյթնի թէ
Պարսկա-Հայաստանի բազմաթիւ ձորերն ու
ձորակները:

Բայց ինչ ահագին տարբերութիւն
լեռնագօտու աչս և այն կողմերի մէջ: Ա-
րաքսի հովիտը լեանձուած անապատի տը-
պաւորութիւն է թողնում Միւնեաց աշխար-
հի համեմատութեամբ: Գէպի Արաքսը իջ-
նող ձորերի յատակները միայն՝ օսպիսի
նման կանաչին էին տալիս, իսկ շուրջը—
անապատ: Եւ այնտեղ ուր մարդկային քրը-
տինք չի թափուած, արուեստական ոռո-
գում չկայ—ամայութիւն, քայքայում...

Գէպի Արաքսի հովիտը նայող սարերի
լանջերը կարծես մաշկը քերթած վիթխա-
րի մարմիններ լինեն՝ վիրաւոր, զգզուած,
աւերուած: Բուսական խաւից գուրկ այդ
լանջերը՝ մթնոլորտային ազգակների ներ-
գործութեան ենթարկուած՝ քայքայուած են

և աւագի, հողի ու քարերի փխրուն, անկայուն շեղջերի վերածուած: Բուսականութիւնը՝ ցանցառ ու խղճուկ, իսկ ժայռերի ծերութեամբ թագնուած սառցարանները նուազած...

Բաւական է յորդ անձրև կամ սաստիկ կարկուտ՝ որ հողի, աւագի, խիճի և ժայռերի կտորները, խառնուելով գէպի ներքև պարբերող ջրի հոսանքի հետ, ցեխի թանձր լաւա կազմեն և դառնան Գողթնի պատահաս սելաներ:

Հին ժամանակներում, երևի, անտառներով էին ծածկուած այդ լանջերը: Ծառերը իրանց ստուերներով աւելի երկար էին պահպանում գետնի խոնաութիւնը. րնականարար, խոտերի անձուներն էլ աւելի ձոխ էր և, հետեարար, սարերի մակերևոյթը գրկուած չէր դալար դորդանման մարզից: Աւրեան, այն քաջաչաւուն ու աւերումը, որին ահանատես ենք մենք այժմ, հագիւթէ տեսած լինէին «գեղեցիկ և գինեկտ Գողթնի» գուսանները... Սակայն դարերի բնթայքում շատ արհաւիրքներ, մոնղոլական վայրագութեան ու անգթութեան շափազանց շատ հարուածներ կրեց Հայաստանի ևս այդ մասը, ուստի դարձանալի չէ, եթէ փոխուեցին թէ մարդիկ և թէ բնու

Հայաստանի Հանրապետության Գրադրամատեղանքի Կենտրոն
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԴՐԱՄԱՏԵՂԱՆՔԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԴՐԱՄԱՏԵՂԱՆՔԻ ԿԵՆՏՐՈՆ
1971 թ.

